

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOO LI
TOIMETISED

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

574

EESTI KEELE GRAMMATIKA
PROBLEEME

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT VIII

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893.a. VIHK 574 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893.g.

EESTI KEELE GRAMMATIKA PROBLEEME

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT VIII

Tartu 1981

Redaktsioonikolleegium

H. Rätsep (vastutav toimetaja), E. Laugaste, P. Alvre,
H. Sikk

KONTAMINEERUNUD

de-MITMUS

Paul Alvre

Eesti nagu teistegi läänemeresoome keelte vanim mitmuseparadigma on i-mituslik.¹ Selle otseseks edasiaranguks on kirjakeele vormid suuris metsis, kõigil rahvail jt. Malepraegune de-mitus (suurtes metsades) on suhteliselt noor ilming, mida teised sugulaskeeled sellisel kujul ei tunne. Lisaks mainituile viljeldakse eesti murdeis veel g-, g-, si- ja tugevaastmelist i-mitmust (jalgel 'jalgadel', püksast 'püksitest', majaZin 'majades', jalgust 'jalgadest'). Nende mitmusetüüpide päritolu ja levikut on käsitletud mitmetes eriuurimustes.² Tähelepanu orbiidist on seni jäänud kõrvale kontamineerunud de-mitus, mille olemasolule murdeis on küll vihjatud³, kuid eri tüübina pole teda seni veel arvestatud ega analüüsitud. Mõnikord on lõunaeestilised vanemRiDel-tüüpi vormid samastatud ekslikult i-mitmusega.⁴

¹ P. A l v r e , i-mitmusse päritolust. - Nonaginta. Tallinn, 1963, lk. 78 jj.

² A. U n i v e r e , g-listest mitmusse vormidest eesti murdeis. - ESA I. Tallinn, 1955, lk. 118 jj.; P. A l v r e , i-mitmusse päritolust. - ESA X. Tallinn, 1964, lk. 57 jj.; P. A l v r e , si-mitmusse probleem. - KK 1966, nr. 3, lk. 156 jj.; P. A l v r e , Tugevaastmelise i-mitmusse probleem. - ESA 13. Tallinn, 1967, lk. 23 jj.; P. A l v r e , Morfoloogis-äännehistoriallinen tutkimus monikkovartalon muodostuksesta suomessa verrattuna suokielisiin. Tartto, 1965. (Käsikiri TRÜ Teadusraamatukogus.)

³ H. R ä t s e p , Eesti keele ajalooline morfoloogia. I. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu, 1977, lk. 14. (TRÜ rotaprint.) Nimetatud kohas leiduvad kontamineerunud de-mitmusse kohta näited lääg hilideGa, Jõh lehai-Del. Kontamineerunud de-mitmusse pole juttu teoses: A. L a a n e s t , Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, 1975.

⁴ A. K a s k , Eesti murrete kujunemisest ja rühmitamisest. - Eesti rahva etnilisest ajaloo. Tallinn, 1956, lk. 28.

Kontamineerunud de-mitmuse puhul eelneb käändelõpule de-tunnuse kõrval veel i-mitmuse tunnus. Tõuubi tekke-eelduseks näib olevat praeguse või varasema mitmusetüvelise genitiivi olemasolu, sest kontamineerunud de-mitmus tuleb põhiliselt esile ranniku- ja lõunamurdeis.⁵ Nagu mitme teisegi hilis-tekkelise mitmusetüübi puhul, on ka siin piiravaks teguriks sõna silpide arv.

Rannikumurdes liitub põhjamurdest laenatud De-aines es-
majoones kahesilbiliste sõnade i-mitmuslikule tüvele või pi-
gemini mitmusetüvelisele genitiivile (^{*}jalkoiðen >> ja^lGu + De).
Otsest ð > D muutustki on oletatud (lauDuDe < ^{*}lau^oiðen,
samuti põhjamurdes lauDaDe < lau^oaðen)⁶, kuid pika esimese
silbi järel on ootuspärane hoopis ð > g (vrd. lau^oaðen >> lau-
De). Obliikvakkäändeis on deklinatsioonimall üldiselt sama kui
põhjamurdes (mitm. genitiiv + käändelõpp), oluliseks erine-
vuseks vaid käändelõpu ees ilmnev kontamineerunud tüvi (eR
ja^lGuDe - eR ja^lGaDe). Lõuna-Besti alal, peamiselt Tartu
ja Mulgi murdes ning mõnel määral ka lõunaeestilise värvin-
guga põhjamurdeis viljeldakse kontamineerunud de-mitmust kol-
me ja enamasilbilisest noomeneist, kuna seevastu kahesilbi-
listest sõnadest seda ei tunta. Näib, et lõunamurrete enama-
silbiliste sõnade mitmuse genitiivi on kontrahseerunud noome-
nitenst üldistunud käändelõpp -tte, mille geminaat on ootuspä-
raselt lühenevad (ka^hai^lDe < ^{*}ka^hai^lten, vrd. abessiiv ka-
ai^lDe < ^{*}ka^hai^lten). Lõuna- ja põhjamurrete piirialal võib
-tte olla veel sellisena säilinudki (M 99 Trv j^uu^httite,
ja^hli^httite 27). Et põhjamurde mõju Mulgi ja Tartu murde põh-
jaosas on mündelgi juhtudel märgatav, näib loomulik, et ain-
usetüvelistele tte-genitiividele tuginevad de-mitmuse vor-

⁵ Ainsuse- ja mitmusetüveliste genitiivide levikust ees-
ti keeles vt. P. A l v r e, Läänemeresoome aluskeele vara-
sest murdeliigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pi-
dades. - KK 1973, nr. 3, lk. 158 jj.

⁶ M. T o o m s e, Son correspondant à l'occlusive den-
tale après une syllabe inaccentuée dans les dialectes lit-
téraux l'Estonie du nord-est. - OESA 1936, lk. 284; J. P e e-
g e l, Besti vanade rahvalaulude keele morfoloogia, Tartu,
1954, lk. 91 jj. (Käikiri TRU Teadusraamatukogus); vrd.
P. A r i s t e, Ühest eesti keele astmevahelduse küsimu-
sest. - Besti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1954, nr. 4,
lk. 529 jj.

mid võeti kasutusele itte-, iDe-tüvelistena (rämattittest, rämattidest). Algpärase rämattide : rämattist suhe on kõige vastupidavamaks osutunud Võru murdes, milleni põhjamurde vahetu mõju pole küündinud.

Kuigi kontamineerunud de-mitmus on ranniku- ja lõunamurdeis tekkinud iseseisvalt, pole kahtlust, et ajend on kummalgi pool tulnud põhjamurdest. Vaatleme selle esinemust murdeis ja vanas kirjakeeles sõnatüvede kaupa.

a- ja ä-t ü v e d . Rannikumurdes on a-tüvelistel sõnadel De-, ie-tunnuse ees esimese silbi sõnandist tingitult kas o, u või i, ä-tüvelistel ainult i : M 78 Vng piGuDest 14 'piigadest', IVN Lüg eGute 279 'õlgade', Vng villuDest 278 'villadest', Hlj sikuDelle 278 'sigadele'; - PP Jõh talupoidele 93 'talupoegadele', IVN Jõh urBiDest 278 'urbadest', Hlj, Jõe luomiDelle 277 'loomadele'; - SC Jõh silmidest 278 'silmadest', M 78 Vng pesides 4 'pesades'.

Tekkelt hilisem ja veel praegugi küllalt harv on kontamineerunud de-mitmus rannikumurde kolmesilbilisels sõnus: PP Jõh Valvajatele 83 'valvajatele'. Seevastu itte-lõpulised (Jõh paremitte 'paremate', vanemitte 'vanemate') liituvad idamurde vahendusel lõunapoolse esinemusega, mille kohta lisaks genitiivile Ote paremitte toodagu järgmised obliikvakkänete näited: M: EM I Krk arakiDel (~ arakil) 39 'harakatel', puraGujiDel 67 'puurajajatel'; T: M 34 San vanemBiDest 23 'vanematest'; V: M 23 Rkp kübariDettä 48 'kübarateta'; *edä-*edä-adjektiivid: T: M 35 Võn aiGiDele (~ aiGile) 54 'haidgetele', M 23 San pimeidest 23 'pimedatest'.

Mis mitmuse tunnuse geminaadi paigutisse erandlikku säilimisse puutub, siis võib selle kohta leida näiteid lõunamurrete kagusopistki: M 48 Vas tuGevitte (~tuGeviDe) 9 'tugevate', kirivitte 8 'kirevate', M 79 Vas tuhanDitteGa? 42 'tuhandetega' jt. Lõunamurretega lähedalt haakuvas Kodavere, Läänemurrete ja Kihnu saare esinemuses on ti säilimine reeglits: Kod: UKD isänDitte 'der herren' 120, LK uBinitteGä 'õuntega', küinDritteGä 'küümardega', küinlitteGä 'küünaldega'; L: M 5 Aud laBeDitte 72 'labidate'; Kih: EK 27 mõlemittel 220 'mõlematel'.

de- ja (t)te-liste kontaminatsioonigenitiivide ja -komitatiivide leidumine lõunaestis vanadel kirjameestel on kõigiti ootuspärane, näit. J. Rossihniusel SULK Wannembitte 108,

ahilitte Kahn 167; J. Gutselaffil VEKVM põimite 112, Koekto-
isandite 119; Andr. ja Adr. Verginiusel Neuwandidega 199, Ellawide 198 jt. Pole võimatu, et G. Mülleri jutlustes esi-
nevad ide- ja ite-lõpulised vormid pärinevad otseselt lõuna-
eestlastest käsikirjadest: NEP Wanambidde kaas 116, Issan-
dite 19, 64, 143 jt. Seevastu i- ja ide-mitmuse kontaminat-
sioonina NEP Wanambidille 2 on ilmselt ta oma looming. Rah-
vakeele taust näib küsitav ka J. Rossihniuse ei-listes vor-
mides SULK neine paganeite 92, 103, 111, 117, paganeide 230,
kus ei = ai (vrd. neist paganeist 83, 153). Kuid pole välia-
tatud võimalus, et neis kajastub Harglast registreeritud dek-
linatsiooniühup kiddeide 'kinnaste', rebaseide 'rebaste'. Ju-
husliku komistusega paistab seevastu tegemist olevat H. Stah-
li issede-lõpulise genitiivi VEKVM Allambissede 42 puhul, mil-
le kummalises kujus on ilmselt süüdi järgneva noomeni sede-
lõpp (nende Allambissede ninck Waisede).

Kaheasilbiliste noomenite kontamineerunud de-mitmust võiks
oodata ainult vanimais põhjaeestikeelseis tekstides, enamjoo-
nes Mülleri jutlustes, sest Tallinn oma ligema ümbrusega on
kuulunud varem rannikumurde piirkonda⁷. Ootusevastaselt lei-
dub rannikumurde esinemust meenutatavaid vorme just mõnedes
lõunaeestikeelseis tekstides ja grammatika keelenäiteis, näit.
J. Rossihniusel SULK jalgude ette 137, jalgude manuu 170;
J. Gutselaffil VEKVM kallikiwileppide 113, A. W. Hupelil ES
jalgude 25, aijude (~ aigu) 24, huuwide 20 'hüvade', päiwide,
leibude 21, kurjide (~ kurie) 22 jt. Et J. Rossihniuse kee-
lepruugis võib muudelgi juhtudel märgata põhjaeestiliste kä-
sikirjade vahendusel ilmnevat rannikumurde jooni (NB! ka ime-
tajulle 'imetajaille'), pole vormi jalgude puhul tingimata va-
jalik eeldada põhja- ja lõunaeestiliste vormide jalgu + jalg-
gade kontaminatsiooni. Seevastu nõrgaastmeline jalgjude (vrd.
ka mitm. partitiiv jalgju) on kahtlemata J. Rossihniuse oma-
kombineeritud vorm. Sama kehtib ka A. W. Hupelil leiduva ai-
jude 'aegade' kohta.

g- ja i- t ü v e d . eR: M 78 VHG ioGides 'jõgedes', ni-
mides(sa) 6 'nimedes', SC Jõe tähtiDeGa 279 'tähtedega', Jõh
sarvite, sarvide 278 'sarvede', LK Jõh keppiDeGa, voikiDeGa.

eP: K: M 73 VMR tütritte 68 'tütarde'; I: LE Kod vare-

⁷ A. K a s k , Eesti keel ja selle arenemine. Tallinn,
1946, lk. 31 jj.

siiteGa 'varestega', jännessitte 'jäneste', kirvütteGä 'kirvestega', UKD Kod rikkitteGä 'rikastega'; eE: M: M 99 Trv vtaiDe 23 'võtmete', EM I tintriDel 146 'teenritel'; T: M 34 San süüaiDeGä 21 'süüanetega', M 15 Ote likaiDe 24 'liikmete'; V: M 23 RÄp vikkättiDest 39 'vikateist'.

Toodud näiteis on arvatud algsete g-tüvede hulka kakšik kontraheerunud noomenid (rikkitteGä < *rikkahi- : *rikkahe-).

Lõunaeesti näiteis piirdub kontamineerunud de-mitmuse tarvitamine esmajoones genitiivi ja komitatiiviga. i-noomenite puhul ei erine tänapäeva mitmuse i (< *ii) sõnatüve vokaalist. Rannikumurde keskosas tuleb samuti lähtuda *i-st (vrd. joGiDest - keppiDest), kuid selle idaosas (Vaivara) näib praegu prevaleerivat ainsusetüveline, s. o. tavaline de-mitmus (vrd. jokeDest - keppiDest). Algselt ainsusetüveline on mõis- tagi ka kirjakeele keppidest, kuid i-lisest kujust lähtub mitmusetüveline kepest (< *keppiist).

Vana kirjakeele g-tüvede kontamineerunud mitmuse genitiivi näiteid pakuvad emmekõike MÜLLERI ja STAHLI tekstid, näit. G. MÜLLERIL NEP Surma Keuside siddes 75, Küside 284, Lapside ette 335, kuiwa holkidde pool 65; H. STAHLIL HH III tulle kihride kaha 152, HH IV nende jogkide kaldal 1. J. ROSSIHNIUSELT olen registreerinud isegi ühe obliikvakkänete näite: SULK Latidelle 52. A. W. HUPELI grammatika lõunaeestiline ainek on suurelt osalt teoretiseeritud ja vigane: ES henside, suride 21, mägride (~ mäkke ~ midde ~ majje) 23. Kolme- ja enamasilbiliste sõnade genitiivid J. ROSSIHNIUSEL SULK juttussitte 153, J. GUTSLAFFIL VEKVM tüttäritte 110, A. W. HUPELIL ES tullewatside 21 näivad üldjoontes kajastavat faktiilist murdeesinemust. Seevastu G. MÜLLERI NEP Hobbo- sidde 59, Ilmatalluside 64 jt. võivad seletada samuti kui eespool käsitletud a- ja ä-tüvede puhul.

H-, ü-, o- ja oi- tüved. Rannikumurde näitestik (M 78 VNG rohtuDes, vesastikkuDes 22 jt.) on vormiliselt sarnane de-mitmusega, kuigi siin on tegemist kontamineerunud vormidega (vrd. joGiDest samal murdealal). Seevastu kindlalt ainsusetüveline on Vaivara joduDest-tüüp (vrd. jokeDest).

Kolme- ja enamasilbilistes sõnades ilmneb käändelõpu -De või -tte ees muudest tüvedest üldistunud i. M: EM I rämattiDest 37 'raamatust', Krk tüdrukkiDel 66 'tüdrukutel', Pst komitatiiv tüdrukkiDeGa 180, sõlikkiDeGa 163 'soolikatega'.

M 99 Trv rāmatittē 27 'raamatute', V: M 23 Rāp rāmatittē 45 'raamatuiet'. Tartu ja Võru murde ennetuist-tüübi alal ootaks diftongi ka mitmuse genitiivis ja komitatiivis, mille kohta siiski puuduvad näited (vrd. Ote, Võn, Krl, Vas en-nettuDe). Erinevalt tänapäeva keelepruugist on diftong ui veel üsna järjekindlalt säilinud vanades lõunaseenti tekstides, näit. J. Rossihniusel SULK arrewalletuide 150, 172, ra-matuite 156; Adr. Verginiusel VEKVM Heide Rahmatuide 170; jutluses a. 1700 VEKVM walletuidega 283; sama A. W. Hupeli grammatikas (a. 1780); ES raamatuide 21, walletuide 24.

Lisatagu, et kaheasilbiliste (eriti g-tüvede) kontamineerunud de-mitmust on rahvalauludes täheldatud ka searte ja lõnemurdest. Esimesena on sellele tähelepanu juhtinud J. Peegel, kes rõhutab, et nähtus on oma olemuselt sama kui rannikumurdes.⁸ Tundubki kõigiti usutav, et sellised Maku rahvalaulude vormid nagu EREKM aitudesse, laevudesse, teibude, rahvudesta, villudesta, pacludesta, õrsidessa, varvudesse, saunudesse, luidest 'luudest' 57 on koos laulurepartuuriga läinud kunagi liikvele rannikumurdest. Kuigi tänapäeval tuleb kaheasilbiliste sõnade kontamineerunud de-mitmus põhiliselt esile rannikumurde keskosas, leiab selgeid märke selle olemasolust muretüüma kõige lõunapealsemateltki aladelt (IVN Jõe kaludest, pühide 277 jt.). Teisalt on koos rahvalauludega liikunud kaheasilbiliste noomanite kontamineerunud de-mitmuse vorme ka lõuna suunas (vrd. EREKM Kod agudella 58), ilmselt kuni Kagu-Bestini välja (vrd. ka F. J. Wiedemannil leiduv WED naiside ~ naiste 32), mis vähemalt osaliseltki võivad kajastuda ka eespool mainitud J. Rossihniuse, J. Gutselaffi ja A. W. Hupeli näiteis. Kontaminatsiooniliste genitiivide puhul tuleb aga ne-, g-sõna-des arvestada ka tüübisest analoogiat, mis paiguti on ühtlustanud deklinatsioonil silbiarvust sõltumata (vrd. näiteks Trv nii vaaside 'vaeste' kui ka kellatside 'kollaste', linnasside 'linnaste').

Besti keeles kasutatavast seitsemest mitmusetüübist moodustavad omaette rühma mitmuse genitiivil põhinevad. de-, g- ja tugevaastmelisele i-mitmusele lisandub neljandana kontami-

⁸ J. P e e g e l, Besti vanade rahvalaulude keele morfoloogia, lk. 57.

mineerunud de-mitmus. Erinevate mitmusetüvede kontamineerumise läänemeresoome keeltes on küllaltki haruldane ilming; sellega võrreldavat näeme ainult vadjja keeles, kui lai-mitmus on tekkinud a- ja loi-vormide kombineerumisel (koire-lai 'koertele', rauto-lai 'raudadel').

L ü h e n d i d

KK 27 = "Eesti Keel" 1927; EM I = Eesti murded I. S. T a n n i n g , Mulgi murdetekstid. Tallinn, 1961; ES = A. W. H u p e l , Estnische Sprachlehre. Riga und Leipzig, 1780; EVRKM = J. P e e g e l , Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Tartu, 1954. (Käsikiri TRÜ Teadusraamatukogus.); HH = H. S t a h l , Hand vnd Haussbuches Für die Pfarherren /vnd Haussväter Estnischen Fürstenthums I - IV [Theil]. Riga/ Revall, 1632-1638; IYM = M. T o o m s e , Ida-Vaivara murdest. - ÕESA 1937. Tartu, 1938; LK = Lauri Kettunen käsikirjade kogud; M 5 = A. J ä r v e , Audru murde morfoloogia. 1951. (Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris); M 15 = M. K r e u t z b e r g , Morfoloogiline ülevaade Otepäält. 1951. (Käsikiri.); M 23 = A. L e i n b o c k , Morfoloogiline ülevaade Räpina murrakust. 1951. (Käsikiri.); M 34 = A. M e i e s s a a r , Morfoloogiline ülevaade Sangaste murdest. 1927. (Käsikiri.); M 35 = A. V a l m e t , Morfoloogiline ülevaade Võnnust. 1951. (Käsikiri.); M 48 = S. L i p p , Noomenite mitmuse moodustamine Vastseliina murdes. (Käsikiri.); M 73 = V. S a a g e , Väike-Maarja kihelkonna murde morfoloogia. 1951. (Käsikiri.); M 78 = M. N o r m a k , Morfoloogia Viru-Nigulast. 1928. (Käsikiri.); M 79 = P. V i i r e s , Morfoloogiline ülevaade Vastseliina kihelkonnast. 1927. (Käsikiri.); M 99 = K. Ö l l e k , Grammatiline ülevaade Lõuna-Tarvastu murrakust. 1956. (Käsikiri.); NEP = Neunddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600 - 1606. GEG IV. Dorpat, 1891; PP = Pajatusi põhjarannikult. Tallinn. 1957; SC = M. T o o m s e , Son correspondant à l'occlusive dentale après une syllabe inaccentuée dans les dialectes littéraires l'Estonie du nord-est. - ÕESA 1936. Tartu, 1938; SULK = J. R o s s i h n i u s , Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Lei-

den Geschichte Jesu. Verh. GEG. XIX. Jurjew (Dorpat), 1898;
UKD = L. K e t t u n e m , Lautgeschichtliche untersuchung
über den kodaferischen dialekt (= SUST XXXIII). Helsinki, 1913;
VEKVM = A. S a a r e s t e , A. R. C e d e r b e r g , Va-
lik eesti kirjakäele vanemaid mälestisi a. 1524-1739. Tartu
1925-1931; WED = P. J. W i e d e m a n n , Versuch ueber
den werroestnischen Dialekt. St. Petersburg 1864.

КОНТАМИНИРОВАННОЕ МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО НА -de

Пауль Алвре

Р е з ю м е

В эстонском языке насчитывается семь типов множественно-го числа: мн. число на -i, -de, -e, -a, -si, мн. число на -i с сильной основой и контаминированное мн. число на -de. Контаминированное мн. число на -de встречается только в диалектах, где употребляется или употреблялось генитив -i-евого множественного числа.

Под влиянием мн. числа на -de северного диалекта возникли в северо-восточном и южном диалектах формы типа jalGu-De-l на ногах, vanemBi-De-l у родителей / ср. литер. jalgadel, vanematel /. Автор статьи подробно анализирует формы контаминированного мн. числа в диалектах, языке народных песен, старой письменности и доказывает, что этот тип мн. числа имеет относительно позднее происхождение. В других прибалтийско-финских языках контаминированных основ мн. числа не встречается, кроме водские формы на -lai (-a + -loi).

NOOMEN PÕLVA MURRAKUS (A I N S U S)

Sirje Rammo

Käesoleva artikli aluseks on kirjutaja 1979. aastal valminud diplomitöö¹, mille ülesandeks oli anda ülevaade Põlva murraku lõunsosa noomeni morfoloogiast. Materjal, millele tuginetakse, pärineb endise Põlva kihelkonna Kammu, Lauga, Tsoolgo ja Vana-Koiola külast. Aineestik on kogutud 1977. ja 1978. aastal, mil töö koostaja helilindistas murdekõnet 17 tunni ulatuses.

Käesolevas artiklis vaadeldakse ainult singulari käändevorme. Artikli põhilise näitematerjali moodustavad helilindilt litereeritud keelenäited, mille paikapidavust ja täpsust oli võimalik kontrollida ja võrrelda. Keelejuhtideks on valitud kõne all oleva piirkonna kõige arhailisema murdetavaga vanema põlvkonna esindajad. Vastavad helilindid asuvad TRÜ eesti keele kateedri fonoteegis. Suhteliselt väikese osa moodustavad samadelt keelejuhtidelt kuuldeliselt ülesmõrgitud keelendid.

Ainestikku varasemast murdetavast on pakkunud Salme Kaarheidi 1949. a. koostatud töö "Põlva kihelkonna Leevi valla murde morfoloogiline ülevaade". S. Kaarheidi materjal pärineb samalt alalt, kust käesoleva töö koostaja näitematerjal. Ühiseks keelejuhiks on Miili Plado Tsoolgo külast.

Kuna varasemate ja hilisemate materjalide vahe haarab ligikaudu kolme aastakümnet, on mõnel määral olnud võimalik jälgida kõnetava muutumist.

Kõrvutatavalt on artiklis toodud mõningaid näiteid ka Põlva kihelkonna teistest piirkondadest. See aineestik on pärit TRÜ eesti keele kateedri murdearhiivist ja ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi muredesektori sõnavara üldkartoteegist ja tekstikogust.

Sõltuvalt keelenähtuste erinevast esinemissagedusest ei ole olemasolev litereeritud materjal pakkunud näiteid kõigi käändete ja käändtüüpide kohta võrdselt.

¹ S. R a m m o, Noomen Põlva murrakus. Tartu 1979. Käesikiri TRÜ eesti keele kateedris.

Kõnesoleva murraku morfoloogiliste nähtuste kirjeldamisel on võetud lähtealuseks käänded. Nende piires on osutatud ühelt poolt silbilis-rõhuliste suhete alusel sarnaselt käänduvatele sõnagruppidele, teiselt poolt on iseloomustatud aglutinatsioonil puhul käändesufiksiga vorme ning fleksiooni puhul tüvemuutusi sõnavormides. Praktiliselt on noomenid jaotatud nende ajaloolisest kujunemisest lähtudes ühe-, kahe- ja kolmesilbilisteks ning nendega analoogiliselt käänduvateks tüvedeks. Vajaduse korral on eristatud kahe- ja kolmesilbilisi astmevahelduseta ja astmevahelduslikke ning kolmesilbilisi kontraheerumata ja nendest kujunenud kontraheerunud ja lühenenud tüvesid. Eraldi jaotusena pole vaadeldud pronoomeneid, adjektiive ja numeraale, neist on toodud näiteid üldiste käändtüüpide all.

Keelenäidete viitamisel on sulgudes esitatud kogude šifrid või kõnesoleva t88 koostaja poolt kuuldeliselt ülesmargitud materjali osas keelejuhtide initialsid. Varasemate materjalide puhul on märgitud ka küla ja keelendi registreerimise aasta.

Varasemate ülestähenduste märkimisviisi on mõnevõrra tänapäevastatud.

Singulari nominatiiv.

Singulari nominatiiv on Põlva murrakus, nagu eesti keeles üldiselt, lõputa.

Ühesilbiliste tüvede puhul on nominatiivivormid samakujulised genitiivivormidega. Üks olulisi foneetilisi muutusi on ülipikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemine, mis on Võru murdele üldiselt omane: $\bar{a} > \hat{a}$, $\bar{o} > \hat{o}$, $\bar{u} > \hat{u}$ (Kettunen 1962: 138). nätsä $\hat{t}\hat{a}$ (F-403), hiirua $\hat{t}\hat{u}$ (F-402₂), pulmä \hat{u} (M.P.), sür \hat{u} (M.M.).

Kahe- ja kolmesilbiliste astmevahelduseta tüvede puhul on üldine singulari genitiiviga samakujuline vorm: nibä 'nibu' (F-391), rihä (F-402), jüvā 'rukkijahust ja veest või piimast valmistatud hapendatud jook' (F-392), himō (F-403), mežū 'pesu' (F-399), tulū (M.R.), piñi (M.M.).

Analoogiliselt kahe- ja kolmesilbiliste ne-sõnadega käänduvad ke-ne-, line- ja lane-liitelised sõnad. kene-liite esinemisagedus on Põlva murrakus suurem kui kirjakeeles. Sagedased on deminutiivse sufiksiga sõnad: tižikkene 'väike

oinas' (M.P.), kuhv^hrk^hke 'riidekirst' (F-393), set^hok^hke (M.M.), har^hok^hke 'rändkaupmees' (Eos, KKI SK; 37).

Sageli esineb ke-liitelistes sõnades geminaatklusili asemel meediaklusil, mõlemaid kujusid võidakse tarvitada ka paralleelselt: ka^hBr^hGe (F-397), tum^hDeGe 'rumalakene' (F-405), a^hta^hke ~ a^htaGe 'kitsas, väike' (M.R.).

Produktiivsed liited on veel -line ja -lane: kg^hr^haline 'korralik' (F-405), pru^hDe^hline 'kroogitud' (F-405), ko^hZi^hlane (F-392).

Analoogiliselt kahesilbiliste ne-sõnadega käänduvad teisedki kahesilbilise, ne-ga lõppeva sufiksiga tuletised: pa^hl^hm^hne 'pealmine' (M.R.), j^hon^hik^hke 'jooneline' (F-399), sa^hl^hm^hne 'esimene' (F-391).

Eelneva rühmaga käändub sarnaselt ka rida pikemaid us~üs-sufiksiga sõnu: ko^hh^httu^h 'leivajuur; segatud ja kerkima pandud tainas' (M.M.), pu^hr^hu^h 'pudrunui' (M.R.), k^hra^h ps^hüt^htu^h kaerajahust piimaga keedetud puder' (F-398).

Ulatusliku ja mitmeilmelise esinemusega rühma moodustavad kahesilbilised astmevahelduslikud ja nendega sarnaselt käänduvad tüved.

ader-tüüpi sõnade ajaloolises kujunemises oleks teatavasti reeglipärane konsonantühendiga lõppev nominatiivivorm, nagu seda Põlva murrakus on tulnudki esile: a^hr (< * atra) (Kan M 89,14;49). Tänapäeval üldtarvitatavad on aga viimast edasi arenenud švaalised vormid: pu^hd^hr (F-397), ps^hd^hr (M.M.), ka^hB^hl 'nõõr' (F-405), ku^hB^hl (M.R.), sg^hG^hl 'sõel' (F-405), ng^hG^hl 'nõel' (F-404), va^hG^hl 'ussikene' (M.R.), na^hG^hl 'nael' (F-404). Švaa esineb ulatuslikumalt kui kirjakeeles mõnedes kahesilbilistes vältevahelduslikes tüvedes: ra^hZ^hv 'rasv' (F-405), ke^hZ^hv 'oder' (F-404), kg^hh^hn (Tsol, M89, 9; 48) ~ kg^hh^hN (F-391), vi^hh^hm (Tsol, M89, 9;48) ~ vi^hh^hm (M.P.).

Varasema vr- ja vl-ühendiga tüvedes on spirant vokaliseerunud, moodustades eelneva vokaaliga koos pika vokaali: ka^hr 'kaer' (F-393), na^hr 'naer' (F-392), ka^hl 'kael' (F-403). Sõnades la^ha 'lai' (F-405) ja va^ha ~ va^hG^hl [gen. vajä] 'puukil, varn' (M.R.) on lähtunud varasemast kujust *vakja (Kettunen 1962:87). Mitmel keelejuhil võis aga täheldada kirjakeelega kokkulangevat vormi la^h (< *la^hja) (F-395).

Põlva murrakus, nagu lõunaeesti murdeis üldiselt, on keaskõrged vokaalid ülipikas vältas kõrgenenud (vt. lk. 2). Vastavad kõrgenenud vokaalidega kaheasilbiliste pikavältele tüvede nominatiivivormid esinevad vaadeldava piirkonnas kõikide keelejuhtide kõnes: mäi 'meel' (F-398), säp (F-395), pallaõi 'vaipseelik' (F-402₁), küp [gen. kõsa] 'koo-bas,kelder' (M.R.), käppä mür 'kannamand' (F-395), küt 'koot' (F-404), nür (F-404).

Kaheasilbiliste astmevahelduslike tüvedega sarnaste sõnade rühma tuleb lugeda ka vormid imali-r [gen. imali-ri] 'email' (F-405), paDesBä-n (F-392) ja astmevaheldusliku ik-sufiksiga sõnad: vähälik 'väikene' (F-403), kanärik 'kanar-bik' (F-402₂).

Kolmesilbiliste ja analoogiliselt käänduvate kaheasilbiliste tüvede puhul on sagedane genitiiviga samakujuline singulari nominatiiv: ilõza (M.R.), tiži 'tiisel' (F-404), tähts 'tähtis' (F-403), tsukru 'suhkur' (F-392), rüvli 'rõõvel' (M.R.), püüli 'püülijahu' (F-399), vinõza 'vintake' (F-399), kätsli 'koonal' (F-402₂), õksa (F-401).

Genitiiviga kokkulangev nominatiiv esineb ka tu-adjektiivides (varem ttoin-lõpulised), kus lühikese geminaadi asemel on Põlva murrakus needia: aräpDu (Tsol, M 89, 3, 49), aläDu 'vilets, vaene, väheväärtuslik' (F-391), ilõDu 'nõutu' (F-399). Selle kõrval esinevad paralleelvormidena geminaadilised vormid gännettu (M.R.), jännettu ~ jänneDu (Ros, M 91, 47; 49).

Nominatiivivormid on homonüümsed genitiivivormidega ka eda-adjektiivides: kaŋGe (<*kankõõa) (Tsol, M 89, 9; 49), nilB 'libe' (F-391), värski (F-402₁). Esimese ja teise silbi piiiril on üksikkonsonant kõne all olevas tüübis gemineerunud: püümä (<*pimeõa) (Tsol, M 89, 20; 49), lipp 'lehelis' (F-403), sakk 'paks (toidu kohta)' (F-392), lakk (F-404).

Lühike geminaat esineb ka järgmistes kolmesilbilistes tüvedes: makkus 'magus' (F-398), sükkus 'sügis' (F-398), puttel (F-399), elläi 'loom, elajas' (F-403), värrev 'punane' (F-405), tsikkud 'pada' (F-405), vettel (F-395), küppär (F-393).

Paljudes sõnades, mis kirjakeeles lõpevad s-liitega, on murdeomased kujud järgmised: kutsk 'kutsikas' (Tsol, M 89, 15; 49), kaäk 'kasukas' (F-392), hëring (F-392), palohk 'palukas', pohl (M.P.), luſtiſ (M.R.).

s-liide esineb sõnades señnikkaš 'väike oinas' (M.P.), solſnaš 'solge' (M.M.), prünikkaš 'pruun' (F-405), hallik-kaš 'hall' (F-405).

Algselt k-lõpulistes sõnades on tänapäeval larüngaalklusil: aħne (F-405), hëije 'heie' (M.R.). Varasem h on sõna lõpus säilinud või selles positsioonis tuleb esile larüngaalklusil, nagu hameh 'hame, särk' (F-397) ~ hame (F-392), pereh (F-399), hõne (F-398).

Singulari genitiiv.

Singulari genitiivi varasem lõpp oli *-n. Eesti keeles hakkas genitiivi -n kaduma juba 13. sajandil ja tänapäeva keeles, välja arvatud erandjuhud, seda ei esine (Kask 1972:111). Nähtavasti kadus -n lõunaeesti murdealal varem kui põhjaeesti murretes. Seepärast ei tule 17. sajandi lõunaeesti keelemälestistes enam esile n-lisi genitiivivorme (Rätsep 1977:37).

Põlva murraku genitiivi esinemus langeb paljudel juhtudel kokku teiste eesti murdealade ja ka kirjakeele tavaga. Genitiivis esineb ainsuses alati vokaaltüvi. Sealjuures tuleb ainsuses mõningates tüüpides ette nominatiivi- ja genitiivivormide kokkulangemist. Reas sõnatüüpides on mitmesuguste häälikumuutuste tõttu välja kujunenud nende käändevormide flektiivset laadi sekundaarne eristus (Rätsep 1977:35).

Ühesilbiliste ja analoogiliselt käänduvate tüvede puhul on singulari genitiiv samakujuline nominatiiviga: mä inemine (F-398), pü suſä (F-402₂), hoi vokki 'süstikupoolide tegemise voki' (F-402₁).

Nii nagu nominatiivis, on ka genitiivis keskkõrged vokaalid kolmandas vältes kõrgenenud: läbi sü (M.M.), vü ala (F-402₁).

Kahesilbilistest astmevahelduseta ja analoogiliselt käänduvatest tüvedest esineb samuti nominatiiviga samakujulisi vorme: muna seir (F-403), imä kääst (M 89, 40; 49), ežä näkko (M.R.), ümber kihä (F-402₁), vežö vëreh 'võsa ääres'

(F-393), morõ pãle (F-391). Teatavates sõnades on üldistunud tugev aste: tsuGũ rik ära' 'soo rikub ära' (F-405), pidõ sũkke 'peo sũkke' (F-405), hau kuBõ Bãl (M.R.).

Nominatiivist erineva tüvekujuga on e-tüvelised esma-
võttelised sõnad verõ sũh (M.R.), ülõ lãvõ (F-391), kahe-
silbilised ne-sõnad tgZõ latse (M.P.) ja nendega analoogi-
liselt kãnduvad kaheasilbilise, ne-lõpulise sufiksiga sõ-
nad: kgõralize 'korraliku' (F-405), peãmiZe 'pekamise' (F-
391), liũliũkeZe hãelmu' 'lillekese õied' (M.R.), harõkõZe
'rãndkaupmehe' (Eos, KKI SK; 37).

Kaheasilbilistes astmevahelduslikes ja samal viisil kãn-
duvates tüvedes tuleb esile mitmesuguseid tüvemuutusi. Real-
juhtudel võib täheldada klusiili nõrga vaste kadu ($\emptyset < *y$):
[nom. aĩG]: gõ (< *aika : aĩyan) (F-395), rũhõ olõ' 'rukki
õied' (F-395), rõ suGã (F-402₂), hõ 'higi' (M.P.), hau Bã-
le 'hao peale' (F-404), puĩã (< *poiyan) 'poja' (M.P.).

Pika vokaali või diftongiga sõnades, kus y ees oli u,
on vastavast ühendist * uy kujunenud vv: havvõ (< *hau-
yin) lihhã 'havi liha' (F-392), tsuũvõ 'pastla' (M.R.).

Spirandi ja y-spirandi ühendist on viimase kompo-
nent kadunud ($\emptyset < *ly$, $\emptyset < *ry$, $\emptyset < *sy$, $\emptyset < *hy$): jãlã
(< *jalyan) kuũDZ 'jalakand' (M.R.), sãlã 'selja' (F-398),
hãrã (< *hãryãn), rõZã (< *rõsyan) pĩmãGã (F-391), meZĩ
[nom. meãk] 'pesu' (F-395), nahã (< *nahyan) (F-402₂), mehe
[nom. mehk] 'leivakõna' (F-408).

Dentaalklusiili spirandiline vaste on enamasti kadunud
($\emptyset < *ɬ$): pãle sgã (< *sgãan) 'peale sõja' (F-399), pã
'paja' (F-392), sã 'saja' (M.R.), muã sũh 'muda sees' (M.R.),
kuã 'suevõõgi' (Eos, KKI SK; 37).

Mõningates sellesse tüüpi kuuluvates laensõnades on ge-
nitivis klusiil pũsinud ja tüvi osaleb võltevahelduses, esi-
nades nõrgas astmes: prãDi [nom. prãt] 'prae' (F-399), põDi
'poe' (F-395).

Pika vokaali või diftongiga sõnades, kus e ees oli u,
on kujunenud y-geminaadilised vormid (vy < *uo): lavvõ Bãle
(< *lauãan) 'laua peale' (F-403), ravvõ (F-402₂), uũvõ (F-
397), havvõ (Vkl, KKI SK; 22-23).

Liikvida ja dentaalklusiili spirandilisest vastest on
kujunenud geminaat (nn < *no, ll < *lo, rr < *ro): rũnnã

(< *rin^oan) 'rinna' (M.P.), hanna al 'saba all' (F-403),
mul^la (< *mul^oan) al^la (M.R.), or^{re} B^äle (< *or^oan) (F-404).

Labiaalklusiili spirandiline vaste on kadunud (< *^β):
y^ä (< *y^uan) (F-398), ei^j ol^e h^äu r^äzu 'ei ole häbi raasu'
(M.R.) või tuleb esile y-na (y < *^β): h^äva (< *h^äan) p^ü
(M.M.), sⁱvu al 'tiiva all' (M.R.), l^äv^ä (F-397).

Silbilõpulisel klusiilil ja liikvida ühendiga sõnade ge-
nitiivivormides on tavalised lõunaestilised klusiiliga ku-
jud seGl^ä p^{äl} 'sõela peal' (F-392), neGl^ä 'nõela' (M.R.),
keBl^ä ots^{ah} 'nõõri otsas' (F-403), naGl^ä p^ä 'naelapead' (F-
403).

Lõunaesti murretes on võrdlemisi laialt tuntud j-i ka-
du konsonandi järel nõrgas astmes (Kettunen 1962:115). See
nähtus on omane ka Põlva murrakule. Konsonant neis vormides
on enamasti palataliseeritud: kir^ä 'kirja' (F-400), nal^ä m^ä
'naljamees' (M.R.), az^ä (M.R.), kar^ä (F-405).

Reas kaheasilbilise tüvega noomenite nominatiivis pika
vokaali, diftongi või helilise konsonandi järel esinev afri-
kaat ts vaheldub genitiivis DZ-ga, näit. [nom. suitsa] (S.R.):
suⁱDZu 'suitsu' (F-403), [nom. kinta] (S.R.): kinⁱDZo 'kint-
su' (F-388), [nom. l^äts]: l^äDZa 'l^äts' (M.M.). Ilma vahel-
duseta on DZ järgmistes sõnades: [nom. k^üDZ]: k^üDZe 'kuüne'
(M.R.), [nom. kuⁿDZ] (F-403): kuⁿDZa 'kanna' (M.R.), [nom.
kaⁿDZ] (S.R.): kaⁿDZu '(leiva)kontsu' (Kiuma v, H 111, 28; 30).

Nõrk klusiil esineb genitiivivormides: mi^rDⁱ p^{är}G (F-
397), kle^mBi supⁱ (M.R.), ku^rDⁱ 'võõ' (F-403), l^äD^e 'laa-
da' (M.P.), lei^gO 'lehtri' (M.R.).

Kaheasilbiliste astmevahelduslike noomenite singulari ge-
nitiivis esineb nõrga astme vormidele vastavalt lühike gemi-
naat: le^pp^ä (F-405), le^ll^ä (F-398), u^llⁱ 'rumala, lolli' (F-
403), kuⁿn^ä 'konna' (M.P.).

Kaheasilbiliste astmevahelduslike tüvedega sarnaselt k^än-
dub rida ik-tuletisi. Kaasrõhulise silbi järel on ik- lõpu-
listes noomenites geminaadi nõrk aste singulari genitiivis
nõrgenenud meediaklusiiliks: va^äliGu 'vaheliku; kanga lõime-
vahe' (F-402₂), kaⁿariGu 'kanarbiku' (F-402₁), ü^märiGu (F-
398), h^ämäriGu (F-395), ku^kliGu 'kukli' (Kiuma v, H 111, 30;
30).

Kontraheerumata kolmesilbiliste ja nendega sarnaselt
k^äänduvate tüvede puhul esineb ainsuse genitiivi- ja nomina-

tiivivormide kokkulangemist: [nom. ilõža latšekkene]: ilõža (M.R.), [nom. akna]: akna (F-400), kütsli 'koonla' (F-400), paltto reivaš (F-402), tsukru (I.K.), lapjo haD 'labida vars' (F-393).

Järgarvude genitiivis on põhjaseesti murretes ja kirja-keeles tuntud -nda asemel -da: kolmaDa (F-401), viijeDä (Kuma, H 111, 51; 30).

ks-noomeneis on Põlva murrakus ks assimileerunud ss-ks, selle asemel võib esineda ka z: käüsse 'käise' (Tsol, M 89, 19; 49), jüsse sīd 'juuksesiid' (F-405), koitsuše ~ koittuZe 'koha' (Ad, KKI SK; 37), kaĩmuZe 'kailu' (F-404), linnaZe (F-379).

Reas kolmesilbilistes ne-noomenites esineb vaheldus ne: DZe: [nom. lināne]: lināDZe (F-391), lavvoDZe pēmanDu 'laudse põranda' (F-397), sinīDZe (F-402₁).

Kolmesilbiliste ja analoogiliselt käänduvate tüvede puhul on singulari genitiivis teise ja kolmanda silbi piiril lühike geminaat paljudel juhtudel lühenenud mesdiaklusii-lik: keriGu mant 'kiriku juurest' (F-397), talDreGu pāl (F-397), amēDi (F-402₁), lēziGe 'leesika' (F-402₁), komōDi 'kummuti' (F-397), minōDi pāl't (F-392). Vähem esineb geminaadilisi vorme: nūšsīku 'lüpsiku' (F-392), kerīku (F-392).

eda-adjektiivides on teise ja kolmanda silbi piirilt kadunud varasem dentaalspirant ja vokaalide kontraktsiooni järel tekkinud lühike geminaat: [nom. makkē]: makkē (<*ma-kečan) 'mageda' (M.R.), pūmmē 'pimeda' (M.F.), līppē 'lehelise' (F-402₁).

Pikk geminaat esineb h-lõpuliste kontraheerunud noome-nite genitiivis: [nom. hamēh]: hamē 'särgi' (F-399), per-
re 'pere' (F-392), imē 'ime' (Ad, KKI SK; 37).

Singulari partitiiv.

Partitiivi lõppudeks hilises läänemeresoome algkeeles olid -tä -dä. Vastav klusilliga kuju on andnud tänapäevaks variandid -t, -D ja -Da, spirandiline õä-formant aga vo-kaaliga lõppevad partitiivivormid (Hakulinen 1968:87).

Põlva murrakus on singulari partitiivi esinemus kuju-nenud järgmiseks.

1. -Da < *-tä.

Da-lõpp on võinud kujuneda ainult lühikese vokaaliga pearõhulise silbi järel ja tuleb esile vaid asesõnades: seDä (< *setä) (M.R.), teDä (M.P.), toDä (M.R.), miDä (F-391).

2. -D < *tä.

Niisugune muutus toimus häälikuseaduslikult pearõhulise silbi pika vokaali ja diftongi järel. Seega kohtame D-lõppu ühesilbilistes ja analoogiliselt käänduvates tüvedes: haina māD (< *māta) (M.M), hāD jahhū (F-399), ūd 'õda' (F-395), neD 'nõud' (M.R.), kantselaiD (M.R.).

Häälikuseaduslikud D-partitiivi vormid esinevad ka konsonanttüvede helilise konsonandi järel kolmesilbilistes ja nendega sarnaselt käänduvates tüvedes. Partitiivi lõpp liitub siin vahetult liikvidale või nasaalile: aZenD (< *asenta) 'aset' (M.R.), siānD 'südant' (M.P.), hāppunD pīmā 'haput piima' (F-392), sāmmēlD (F-391), uhmerD 'uhmrit' (F-403). Samasuguseid D-lisi vorme esineb ka kihelkonna teistest piirkondadest pärinevate varasemate materjalide hulgas: tüttarD (Kiuma v., H 111, 25; 30). Nii käesoleva töö autori kogutud kui varasema ainekogu seas leidub aga ka t-lisi partitiivivorme: tüttart (F-402), karttolt (F-403), ladent 'ladet' (F-404), hāppunt 'haput' (Eos, KKI SK; 37).

3. -t < *tä.

Singulari partitiivi t-lõpp on häälikuajaloo seisukohalt regulaarne konsonanttüvelistes sõnades helitu konsonandi järel. Häälikuseadusliku t-partitiivi kohta leidub näiteid kahe- ja kolmesilbilistest astmevahelduslikest konsonanttüvedest: mīst (< *mēstā) (M.R.), riht 'rente' (F-404), vāist 'nuga' (F-405), kāst 'kaant' (M.R.).

Singulari partitiiv on t-lõpuline ka keel-tüüpi sõnades. Häälikuseaduslikult ootaks neis D-lisi vorme (*kēltā > kēld), üldisem on aga kīlt (F-403), kūrt (F-392), tūlt (F-388), vīrt 'äärt' (Kiuma v., H 111, 21; 30).

t-lõpulist partitiivi esineb veel astmevahelduseta kahe- ja kolmesilbilistes teisevältelistes sõnades: kīzlat 'kaerakilet' (F-405), provvat (F-407).

Häälikuseaduslik t-lõpuline partitiiv on ainuesinemuslik ne- ja s-sõnades, nagu kerralist 'korralikku' (F-405),

kožilast (M.R.), kirälist 'kirjut' (F-405), tervüst (F-398), koheittust 'leivajuurt; segatud ja kerkima pandud tainast' (M.R.), lukkõhtust (F-397), hõpüst (F-405), käüst (M.R.).
kene-liiteliste sõnade partitiivis on sel puhul ei-diftoongid säilinud, kuigi need nominatiivi- ja genitiivivormis puuduvad: laitsikkõist 'tütarlust' (M.M.), kambregõist (F-379), pēnikkeist (F-402), settokkeist (M.M.).

Põlva murrakus esineb häälikuseaduslik t-partitiiv veel kontraheerunud noomenite puhul: laumast (<*lamasta) (Kan, M 89, 36; 49), rojavast (F-400), roštõst (F-403).

Kontraheerunud h-lõpulistest sõnades ei ole toimunud muutust ht > tt rõhuta silbi järel ja seetõttu on Põlva murrakus käibel ht-lised partitiivivormid, näiteks perõht (<*perehtä) (F-395), mureht (F-395), hamõht 'säarki' (M.P.). ht-lised on samuti varasemad näited kihelkonna teistest piirkondadest: herneht (Eos, KKI SK; 37), imeht (Ad, KKI SK; 37), hõneht (Mam, KKI SK; 62).

Kolmesilbiliste ja nendega sarnaselt käänduvate kontraheerumata tüvede puhul on Põlva murrakus käibel t-lised analoogiavormid, kus -t liitub vokaalile: korõtnat (F-408), kirivõt 'kirjut' (F-403), aknat (F-400), tõhtsat (F-392), leijerit 'loori' (F-397), uõinat 'õuna' (M.P.), nõdõlit (F-403), vaõkat 'vasikat' (F-391), ritsikkõet (F-403).

t-lised analoogiavormid esinevad ka eda-adjektiivide partitiivivormides: põõmmõt 'pimedat' (Tsol, M 89, 21; 49), jõõmmõt 'jõmedat' (F-405), kippõet 'kibedat' (F-391), lõõket 'lagedat' (M.R.).

4. Käändelõputa partitiiv.

Lõputa vokaaltüveline singulari partitiiv esineb eesti keeles üldiselt ja ka Põlva murrakus häälikuajalooliselt rõhuta silbi järel nii lühi- kui pikavärtelistes kahe- ja kolmesilbilistes ja nendega analoogiliselt käänduvates tüvedes.

Vastavates esmavärtelistes tüvedes on seoses spirandi kadumisega vokaalidevaheline üksikkonsonant gemineerunud: kõllõ (<*kalaõa) (F-405), lõõnnõ (F-400), sukkõ 'suga' (F-402), rahõhõ (F-400), tsikkõ 'siga' (F-391), rukkõ 'rukist' (F-403), hõõttõ (F-405), hõõlõ 'hõõlt' (F-388), nõõssõ (F-402), õõlõ (F-405), nõõmõ (F-391), jõõkkõ (M.R.), võõkkõ 'rasvainet' (F-403).

Ka kahesilbilistes pikaväلتelistes tüvedes on hääliku-seadusliku lõputa partitiivi esinemus üldine: ikku 'nuttu' (F-405), kära 'kaera' (F-393), nekla 'nõela' (M.P.), vikla (M.R.), lätte 'laata' (F-405), mesku 'pesu' (F-403), sula 'soola' (F-404).

Singulari illatiiv

Illatiiv on üks sisekohakäändeist. Selle varasemaks lõpuks on olnud *-sen ~ *-Zen, millest arenes läänemeresoomes algkeeles *-hen ~ *-hen (Rätsep 1979:27).

1. h-line illatiiv.

h-lise illatiivi lõpud pärinevad varasemast illatiivilõpust *-hen, mille vokaal e sarnastus hiljem lõpule eelneva vokaaliga, n aga kadus. Põlva murrakus esineb häälikuseaduslik illatiiv kõigepealt ühesilbilistes pika vokaaliga tüvedes. h-eelne pikk vokaal võib olla säilinud või lühenenud. Sel juhul, kui vokaal on lühenenud, võib täheldada illatiivi lõpus analoogilist larüngaalklusiili: maha (<*māhen) ~ maha? (F-388), õpp^{va} pāhā (F-397) ~ pantti tanō pāhā? (F-393). hā-hā jalga 'paremasse jalga' (M.R.), sūhu 'sohu' (M.M.).

1930. aastal kirjutatud töös "Kiuma valla konsonantism" esitab H. Kuslapuu mõningaid illatiivivorme ühesilbilistest tüvedest, kus on gemineerunud lõpu h. H. Kuslapuu arvates põhinevad need vormid kahesilbiliste esmaväلتeliste tüvede analoogial (Kuslapuu 1930:14), näiteks sūhu 'suhu' (Kiuma v., H III, 14; 30), māhha (Kiuma v., H III, 14; 30). Käesolevas artiklis vaadeldava piirkonna keelejuhtide kõnes analoogilisi vorme esile ei tulnud.

h-line illatiiv on üldine ka kolmesilbilistes ja analoogiliselt käänduvates kahesilbilistes tüvedes: meizahē (<*moisi-ahēn) (Kettunen 1962:100) 'mõisasse' (M.R.), tērdūhe 'tõrde' (F-391), kūtslihe 'koonlasse' (F-402₁), uuhrehe 'uuhrisse' (F-404), tsolohkahe 'süstikusse' (F-402₁), kerikkohe 'kirikusse' (F-399), süamehe 'südamesse' (M.R.), kei-Gušehe 'küüni' (F-402₁), pefrehe 'peresse' (M.P.), petserihe 'Petserisse' (F-405), kūrmahe 'koormasse' (F-404), kolkmēhe 'murtud linapeosse' (F-395), pūmē_ehe tarre 'pimedasse tarre' (M.P.), nišehe 'niide' (F-399).

2. Geminatsiooniline illatiiv.

Kõnesolev illatiiv esineb Põlva murrakus kaheasilbilistes esmavärtelistes tüvedes: ra^hppa (<(*rapahan) (M.F.), ne^hna (M.P.), pe^hsä (M.M.), tal^hlo (F-392), pit^hto 'peole' (F-398), lak^hke (F-405), ma^hkke (F-397).

3. Lõputa illatiiv.

Lõputa ainsuse illatiiv on häälikuseaduslik ja esineb Põlva murrakus kaheasilbilistes astmehalduslikes pikavärtelistes ja sarnaselt käänduvates tüvedes. Selline illatiiv on tekkinud h kao tõttu ja on partitiivikujuline: jal^hga (<(*jalkā < *jalkān < *jalkahan (Rätsep 1979:38)) (F-400), sa^hna 'sauna' (F-403, ka^hla 'kaela' (F-397), ka^hra 'kaera' (M.P.), ma^hka 'leivakünasse' (M.M.), tü^hni 'tünni' (F-405), ka^htu 'kõhtu' (M.M.), ku^hsti 'linanuutsu' (F-405), ru^hlli 'rulli' (F-400), ma^hku 'auku' (F-403), ru^hku (F-404), ma^hli 'hälli' (F-399).

Lõputa illatiivivormid esinevad samuti astmehalduslikes ik-liitelistes sõnades: aga^hniku 'aganate hoiaurumi' (M.R.), kü^hstiku (F-397), va^hliku 'vaheliku, lõimelõngade vahele' (F-402₂).

4. De- ~ te-line illatiiv.

Kaheasilbilistes pikavärtelistes e-tüvedes (keel-tüüp) oleks häälikuseaduslik illatiivivorm lõputa, nagu mēle (<(*mēlehen). Põlva murrakule, nagu reale teistelegi eesti murdeale, on siin omane lõpp -de, mis on kujunenud metanaluusi teel va^hde (<(*vartēhen) tüüpi illatiivikujust (Rätsep 1979:39), kus tüve D-line aines arvati illatiivilõpu osaks. Sel kombel tarvitatakse kõnesoleval murdealal: mā^hde (F-400), vā^hde 'äärde' (M.P.), sā^hde 'seende' (M.R.).

Analoožilisi De-illatiivi vorme leidub ka mõningates kaheasilbilistes lühivärtelistes sõnades, nagu ma^hde (Tsol, M 89, 15; 49), va^hde (M.P.).

Sama formandi te-list varianti võib kohata ne- ja s-sõnades, olgu nad siis kahe-, kolme- või enamasilbilised: te^hste 'teise' (M.R.), vü^hüste 'eeskotta' (F-395), la^hlat^ht^hste 'laulatusele' (F-392), ve^htlui^hste (Ala, M 91, 31; 49).

5. h + te-line illatiiv.

On tulnud esile vorme, kus illatiivi h-le liitub veel -te, nagu poiäkeņē lāts pūhtē 'poisikene läks puu otsa' (M.R.), sūhtē 'suhu' (F-403), kantšaleihtē (M.P.). Vastavaid illatiivikujusid leidub vaid ühesilbilistest ja nendega analoogiliselt käänduvatest tüvedest.

Põhjaseesti murretele ja kirjakeelele iseloomulik sse-illatiiv Põlva murrakus puudub.

Paralleelselt illatiivivormidega tarvitatakse genitiiv+sisse ühendeid, näiteks sūhtē (F-403) ~ sū siäse (F-400), vette (F-403) ~ v^h siäse (M.R.). Näib, et kõige sagedamini kasutatakse tagasõnalist konstruktsiooni seal, kus sünteesilise vormina esineb lõputa illatiiv, mis on partitiiviga samakujuline: pimä siäse (F-403), puDrō siäse (F-400).

Mõnel puhul tehakse sel kombel tähenduslikku vahet, näiteks poiäkeņē lāts pūhtē 'poisikene läks puu otsa' (M.R.), rūh qm pū siäse kaivēt sāne ren' 'ruuh on puu sisse kaevatud selline renn' (F-391).

Mõnikord kasutatakse sisekohakäänet seal, kus kirja-keeles on väliskohakääne: ežā lāts jahti 'isa läks jahile' (M.P.), lātte 'laadale' (F-405).

Singulari inessiiv.

Lõuna-Eesti murretes on käibel olnud kolm inessiivilõpu varianti -h, -hN ja -n, mis kõik tulevad esile ka Põlva murrakus. Need lähtuvad läänemeresoome algkeele lõpust *-hna < *-zna (Rätsep 1979:46).

1. h-line inessiiv.

h-lised inessiivivormid on käesoleva artikli kirjutaja kogutud ainekstikus ülekaalus. Viimaseid leidub ühesilbilistes ja analoogiliselt käänduvates tüvedes: māh (F-404), sūh 'soos' (M.M.), sūh 'suus' (F-402₂), tūh 'tõss' (F-400), ngoh 'nõas' (F-391), kantšaleih (M.P.).

Kahesilbilised astmevahelduseta ja sarnaselt käänduvad tüved pakuvad järgmisi näiteid: kūlāh (M.P.), uuh koitāh

'oma kodus' (F-392), eloh (F-403), kippukeZeñ 'kibukeses' (F-392).

Kahesilbilistest astmevahelduslikest ja nendega sarnaselt käänduvatest tüvedest on tulnud esile rida näiteid, mis kõik on lõunaestli murretele omaselt nõrgaastmelised: päh 'pajas' (F-391), seah 'sõjas' (F-402), säläh 'seljas' (F-398), kattēh paigah 'kahes paigas' (F-393), mōDoh 'moes' (F-397), nukkah 'nurgas' (F-399), kāläh 'kaelas' (F-392), hällüh 'hällis' (F-399), järmarGiñ 'laadal' (F-405).

Kolmesilbilised ja analoogiliselt käänduvad tüved on andnud järgmisi näiteid: vanKriñ (F-404), keiDreñ (F-391), puDeliñ (F-399), korñterih (F-397), kerikküh (F-397), käüseh 'käises' (M.R.), lämmäh 'soojas' (M.R.), korGēh 'kõrgel' (F-404), noṗpeñ 'nobedas' (M.P.).

Lühivähtelistes kontraheerunud g-tüvelistes noomenites on vokaalidevaheline konsonant tavaliselt gemineerunud, näiteks perreh 'peres' (M.P.), hammeh 'särgis' (M.M.), kuigi paralleelselt esineb ka üksikkonsonandiga vorme: pereh (F-392), tareh (F-392).

2. n-line inessiiv.

Kõikide käsitletud keelejuhtide kõnes leidub eelnevaga paralleelselt ka üksikuid n-lisi inessiivivorme: talGon (F-399), riheh~rihēn 'rehes' (F-403), n-lõpulist inessiivi tuli esile ka varasema materjali hulgas: kōlīn (Mooste v., KKI MT 35; 48), külān (Mooste v., KKI MT 35; 48). Viimati toodud näited on pärit kihelkonna põhjaosast. 1930. aastal koostatud töös "Kiiuma valla konsonantism" väidab Herta Kuslapuu, et Põlva kihelkonna loodeservas esineb noorema generatsiooni keeletarvituses inessiivi lõpuna -n ja esitab näiteid: sūn, pān, karān, külān, tarēn (Kuslapuu 1930:8).

3. hN-lõpuline inessiiv.

Andmed hN-lõpulise inessiivi esinemuse kohta Põlva murrakus pärinevad samuti H. Kuslapuu tööst. Viimases väidetakse, et inessiivi lõppu -hN esineb mitmesugustes sõnatüüpides, seejuures on see omane rohkem vanemale sugupõlvele (Kuslapuu 1930:8). Näidetest tuuakse: tūhN, kāehN, kevistikkühN, ve-sastikkühN (Kuslapuu 1930:8). Käesoleva töö autori kogutud ainetikus hN-lisi inessiivivorme esile ei tulnud.

Nagu illatiivi puhul, nii tarvitatakse ka inessiivi funktsiooni väljendamiseks Põlva murrakus tagasõnalisid konstruksioone: vī sēh 'vee sees' (F-402₂) ~ vī sēn (F-392), rā mi siZēh 'raami sees' (F-404), vammila sēh 'perekonna sees' (F-397).

Sisekohakääne esineb mõningates sõnaühendites, kus põhjaseesti murretes ja kirjakeeles on tavapärase väliskoht: korGēh ülevāh 'kõrgel üleval' (F-404), kaUGēh mäh 'kaugel maal' (M.R.).

Varasema materjali hulgas leidus näide inessiivi kasutamise kohta instrumentaalses funktsioonis ...ma'olē hoBēstēGa^k kijGih paigoh/ äglih ja adrah 'ma olen hobustega igal pool, (tõttan) äkke ja adraga' (Kun, KKI SK; 49). Esineb ka olukorras olemist osutav inessiivivorm: ol' mi^p pūl sulaZēh 'oli meie pool sulaseks' (F-405). Sellele on funktsioonilt liigilähedased: mā olī latsēh koñDza pūl 'ma olin lapsena Kontsa pool' (F-402₁), nōrēh 'noorena' (F-405).

Singulari elatiiv.

Elatiivi praegune lõpp -st on arenenud varasemast stā- lõpust lõpukao vahendusel, kui kadus sõnalõpulise lahtise silbi vokaal (Kask 1972:151).

Ühesilbilistest tüvedest leidub järgmisi näiteid: māst (<*māsta) (F-395), ai vāttā sūst 'ajas vahtu suust' (F-405), tūst vaBaš (F-405).

Kahesilbilised ja nendega sarnaselt käänduvad tüved paikuvad järgmisi näiteid: talost tallo (F-402₁), kāra jahost 'kaerajahust' (F-393), imāst (F-402₂), kālast 'kaelast' (F-405), aošt 'ajast' (F-393), pāst 'pajast' (F-395), uāšest välā 'uksest välja' (F-395), kurⁿust 'sõelast' (F-391).

Kolmesilbilistest ja nendega analoogiliselt käänduvat tüvedest on näiteid, nagu pūmē ešt 'pimedast' (Tsol, M 89, 20; 49), kūtalist 'koonlast' (F-402₂), kaškast 'kasukast' (F-392), pakladZest 'takusest' (F-403), jām^mest lañGast 'jämmedast lõngast' (F-402₁), ham^mest 'särgist' (M.R.), per^rest (Tsol, M 89, 16; 48).

Singulari elatiivi tähenduste edasiandmiseks tarvitatakse ka tagasõnalisid konstruksioone, mis on aga märgatavalt väiksema produktiivsusega kui elatiivivormid: vī siZest ~ vī

séät (M.R.). Singulari elatiivi vormi on tarvitatud ka järgmises näites: keä põlgst t^jät mü kätte sai 'kes pooleltteelt mu kätte sai' (F-397).

Singulari allatiiv.

Allatiivi algupäraseks lõpuks on olnud -*len, mis lää-nemeresoome algkeeles on muutunud *llen-iks (Rätsep 1979:53). -*n kadus eesti keeles vastavas positsioonis oletatavasti 15. sajandil. Umbes samal ajal muutus rõhuta silbi järel geminaat ll l-iks. Hiljem lihtsustus ll-geminaat mureti üksikonsonandiks ka pea- ja kaasarõhulise silbi järel (Rätsep 1979:54).

Käesoleva töö koostaja poolt kogutud materjali hulgas leidub lle-lisi allatiivivorme - nii nagu see eesti murretes ja kirjakeeles on valdav - ainult lühikese pearõhulise silbi järel asesõnades: mulle (F-391), sulle (M.P.).

Põlva murrakus esineb allatiivi käändelõpus: kaks varianti -le ~ le, sõltuvalt tüve ees- või tagavokaalsusest.

Ühesilbilised tüved pakuvad siin näiteid: tülle (F-402), ngõle pälē (M.R.).

Kahesilbilised ja analoogiliselt käänduvad tüved on end-nud vorme: ežāle ja imāle (F-393), vanāle piñile (F-393), haḡpaṡtužēle 'hapendatud jahusegatisele' (F-404), kaṡale (F-398), pujāle (F-403), mihēle minek (F-397), tsiāle (F-403), lādale 'laadale' (F-405), ūliGunnāle (M.P.).

Kolmesilbilised ja analoogiliselt käänduvad tüved pakuvad näiteid: juḡkale 'seelikule' (F-397), perknale 'porgandile' (M.R.), lippele 'lehelisele' (M.R.), talGole (F-391).

1949. aastal Tsolgo külast kogutud materjalide hulgas leidub ka üks algselt kolmesilbiline sõna, kus on paralleelselt esitatud kaks allatiivi lõppu: kiñDāile, -le (Tsol M 89, 18; 49), lle-lõpulisi allatiivivorme kaasarõhulise silbi järel leidub aga varasemate üleskirjutuste hulgas kihelkonna teistest piirkondadest: veitlužēle (Ala, M 91, 45; 49), en-
ngtūille (Ros, M 91, 47; 49). Käesolevas töös vaatluse alla võetud piirkonnas ei ole kõne all olevates tüvedes tänapäeval lle-vormi esile tulnud.

Singulari allatiiviga paralleelselt kasutatakse tagasõnalisli konstruksioone rohkem kui eelnenud sisekohakäänete

puhul. Neist eriti produktiivne on genitiiv + pääle. Selles ühendis esineb tagasõna kas teises või kolmandas vältes: sü
Bäle 'soo peale' (M.M.), morõ pälä 'õue peale' (M.M.), or
re päle (F-403) ~ orre Bäle (F-404).

Väliskohakäänet sisekohakäände asemel kasutatakse mõningatest kohanimedest: elä lätš räppinäle 'eile läks Rāpinasse' (M.P.), verõle kūli 'Võrru kooli' (M.R.).

Singulari adessiiv.

Adessiivi lõpp on tänapäeva eesti keeles -l. Viimane on arenenud varasemast lõpust - *lnä, mis läänemeresoomes keeles muutus lõpuks -llä. Eesti keeles on vokaal vormi lõpust kadunud ja geminaat on muutunud üksikkonsonandiks (Rätsep 1979:57). Põlva murrakus varieerub vastav käändelõpp ainult kvantiteedi poolest. Lühikese pearõhulise silbi järel esineb asesõnades lauserõhulises asendis lõpp -l:mul umma vaBa^p paistättanu (F-405). Rõhuta asendis l lüheneb, näiteks mul y-m hälv (M.R.).

Läbitõstatud materjali hulgas on tulnud esile peamiselt lühikese l-ga adessiivivorme, nagu ühesilbilistest tüvedest: vanäl kūl (F-395), kahe- ja kolmesilbilistest tüvedest: ezäl ja jmäl (F-402₁), seä adl 'sõja ajal' (F-402₂), üttel päväl (F-405), kaBläl 'nõõril' (F-403), hävel (Vkl, KKI SK; 22-23).

Kolmesilbilised ja analoogiliselt käänduvad tüved pakuvad näiteid: luitsal (F-397), pidrel 'peenral' (M.R.), lämmäl adl 'soojal ajal' (F-397), perrel (F-403).

Real juhtudel esineb kirjakeele järgi ootuspärase adessiivivormi asemel instruktiivne adverb: sügüze tappetti tsigä 'sügisel tapeti siga' (M.R.), hummGu 'hommikul' (F-398), keväjä 'kevadell' (M.P.), pül Bävä 'laupäeval' (F-395).

Ka adessiivi funktsiooni väljendamiseks võidakse Põlva murrakus kasutada tagasõnalisi konstruktsioone, millest eriti produktiivne on genitiiv+pääle: pidä Bäl (F-405), pezä päl (F-403), tadreGu päl (F-397).

Singulari ablatiiv.

Ablatiivi lõpp -lt on kujunenud varasemast läänemeresoomelisest lõpust - *ltä (Rätsep 1979:57). Põlva murrakus, nagu kirjakeeles ja enamikus murretes, on ablatiivi lõpp -lt. Viimane esineb Põlva murrakus ainuformandina, sõltumata asen-

dist ja sõnatüve silpide arvust. Läbitõstatud materjalide põhjal võib öelda, et ablatiiv on Põlva murrakus üks kõige väiksema produktiivsusega singulari käändeid.

Vastavaid vorme tuli esile ühesilbilistest tüvedest, nagu mujalt mält (F-401), tu¹lt (F-400), kahesilbilistest ja analoogiliselt käänduvatest tüvedest, nagu lädelt (F-391), ol' näolt kinäkkene 'oli näolt kenakene' (M.R.), pe-regunnalt (F-407).

Kolmesilbiliste ja sarnaselt käänduvate tüvede puhul leidub näiteid, nagu käüsselt (Kan, M 89, 22; 49), peirelt (Tsol, M 89, 16; 49), kaakalt 'kasukalt' (F-408₂), perman-
Dult 'põrandalt' (F-400).

Mõnikord kasutatakse ablatiivi tähenduse edasiandmiseks tagasõnalisi konstruktsioone, millest kõige produktiivsemad on genitiiv + pält ja genitiiv + käest: tu¹ merē pält (F-403), mi^k käest 'meie käest' (F-402₂).

Singulari translatiiv.

Algupäraseks translatiivi lõpuks on -*ksi (Hakulinen 1968:88), eesti keeles on see lõpukao järel andnud lõpu -ks. Põlva murrakus, nagu paljudes lõunaeesti murrakutes ja ka läänemurdes, on translatiivis toimunud ks-i assimileerumine ss~ä-ks. Viimane esineb Põlva murrakus ainuformaandina, sõltumata asendist ja sõnatüve silpide arvust.

Läbitõstatud materjalide hulgest tuli translatiivivorme esile ühesilbilistes tüvedes, nagu tüs (F-400), ve^hta häs (M.R.), kahesilbilistes ja analoogiliselt käänduvates tüvedes, nagu e^hmädZeä söG¹ä (F-402₁), teZeä keväjäs 'teiseks kevadeks' (F-393), läts täp¹eluZeä ja tülüä (F-397), pidä aoä 'peo ajaks' (F-391), kaZu latseä 'kasulapseks' (F-402₁), hüDzi mu¹stas 'süsimumustaks' (F-405).

Kolmesilbiliste ja nendega sarnaselt käänduvate tüvede puhul leidub näiteid, nagu mitmeä ä¹stas (F-395), ke¹latseä (F-393), tüt¹rekkuä 'naisteenijaks' (F-399), eDaGuä 'õhtuks' (F-395), ke¹väjäs 'kevadeks' (F-395), lik¹keä 'märjaks' (F-395), si¹rGeä ja vi¹rGeä (F-395).

Käändevormide kõrval kasutatakse translatiivi funktsioonis tagasõna jaoä, mis tuleb esile konstruktsioonides na-

gu sēbi jaos (F-404), haane jaos rgi vast 'särgi jaoks riist' (M.M.).

Läbitõõstatud materjalide põhjal võib öelda, et translatiiv on Põlva murrakus suhteliselt produktiivne kääne.

Singulari terminatiiv.

Terminatiivi algupärane lõpp on olnud *nnik, mis seoses *-k kaoga 13. sajandil andis lõpu -ni (ajani < *aijannik) (Kettunen 1962:50).

Põlva murrakus esineb käändelõpuna -ni[?], kus larüngaalklusil on varasema -k järglane. Siiskilarüngaalklusili või selle lausefoneetilisest liitumist järgneva konsonandiga ei kuule alati seal, kus seda võiks oodata.

ni[?]-formandiga terminatiivivorme tuli esile ühesilbilisest tüvedest, nagu māni (Tsol, M 89, 9; 49), sēni māni 'siiani, selle ajani' (M.R.), kaheasilbilisest tüvedest, nagu hañ-nani (F-405) ning kolmesilbilisest tüvedest: pūne eni (Tsol, M 89, 20; 49), perreni (Tsol, M 89, 16; 49).

Selle kõrval esineb aga ka ni-lisi terminatiivivorme: sēni māni 'siiani, selle ajani' (F-402₂), težēni šātani (F-395), laēni tāuz (F-405).

Põlva murrakus on terminatiiv väheproduktiivne kääne.

Singulari abessiiv.

Abessiiv kujunes läänemeresoome algkeeles ja seal oli tema lõpuks -ttak ~ ttäk. Põlva murrakus on abessiivilõppudeks -ttä^(?), -Dä^(?), -lDä^(?), viimases on l-element pärit väliskohakäänetest. Varasema -k järglasena võib murrakus esineda larüngaalklusil, mille esinemus sõltub lausefoneetilisest tingimustest.

1. ttä^(?)-line abessiiv.

Tänapäeval kõige tavalisem abessiivilõpp on -ttä^(?), nagu ühesilbilisest tüvedest: ilma mätta (F-404), ol' tüttä (M.R.), kaheasilbilisest tüvedest: aDrätta (Kan, M 89, 14; 49), lihatta ja raZvätta (F-404).

2. Dä^(?)-line abessiiv.

Käesoleva artikli koostaja poolt kogutud materjalide hulgas leidis vastavaid abessiivivorme ainult kolmesilbiliste ja

analoogiliselt käänduvate tüvede puhul: ilmä kiñDaDa[?] (M.R.),
ilmä hoBeZgDa[?] (M.R.), tütredä (F-406).

3.1Da^(?)-line abessiiv.

1Da^(?)-lisi abessiivivorme tuli esile vaid M. Plado keeletarvituses: mälDa[?] (Tsol, M 89, 8; 49), vīnalDa (F-405), pümē, elDa[?] (Tsol, M 89, 20; 49), vīZakkuZelDa (F-405).

Vaatlusaluses materjalis esines abessiivivorme suhteliselt harva.

Singulari komitatiiv.

Komitatiivi lõpp -Ga on tekkinud postpositsioonist *kan-sak (Kask 1972:89). Ga-komitatiiv kujunes eesti murretes lõplikult välja 17. sajandil. Lõuna-Eesti murdealal toimus komitatiivi kujunemine tõenäoliselt varem. Sellele osutavad lõunaeeesti kirjakeele tekstid, kus ga-lõppu kohtab juba XVI sajandi lõpul (Rätsep 1979:79). Põlva murrakus võib komitatiivi Ga-le järgneda ka larüngaalklusiil, mida kõrv suudab tabada suurema pausi eel või sõna erilise rõhutamise korral. Vastava larüngaalklusiili positsioonis võib esineda ka järgneva sõna algusklusiilist kujunenud geminaadi algusosa.

1949. aastal kirja pandud vaatlusaluse piirkonna materjalides esineb larüngaalklusiil vägagi järjekindlalt. Tekib kahtlus, et selle ülesmärkimisega on liialdatud.

Singulari komitatiiv on Põlva murrakus suhteliselt produktiivne kääne. Läbitöötatud materjalide hulgast tuli komitatiivivorme esile ühesilbilistest tüvedest, nagu māGa[?] (Tsol, M 89, 8; 49), tūGa (F-395), kahesilbilistest ja sarnaselt käänduvatest tüvedest, nagu jumala senāGa[?] (F-392), imä eZā-Ga (M.R.), roheliZeGa (M.P.), karāGa[?] (F-398), pīmāGa^p, puDrō (F-399), koŋtiGa^s, säläh (F-395), kanariikkaGa 'kanarbikuga' (F-402₂).

Kolmesilbilistest ja nendega analoogiliselt käänduvatest tüvedest leidub näiteid, nagu luiDZaGa[?] 'lusikaga' (F-391), vaŋGa ja sinitseGa[?] (F-395), tsolohkaGa 'kanga süstikuga' (F-402₁), peŋreGa (F-393).

Kokkuvõtteks võiks öelda, et Põlva murrakus on tulnud esile kolmeteistkümne käände vorme. Essiivi Põlva murrakus ei esine.

Singulari nominatiivis ja genitiivis esinevad paljud sõnatüved kohalikul häälikulisel viisil. Sealhulgas on säili-

nud vanu kujusid (pereh : peŕre, hameh : hamme, hiGi : hi, hãBũ : hãũ), aga ka omapäraseid arenguid (kehãn : kehna, sgGãl : sgGla).

Singulari partitiivis tuleb esile D-~t-list partitiivi, sealhulgas vanu vorme (imeht, herneht) ja lõputa kujusid, millest lühivärtelistes tüvedes on toimunud geminatsiooni (jalGa, heillũ, rũkkã).

Singulari illatiivis on tüüpilised he-lõpuga vormid (mãha, niŕsehe 'niide', sũãmehe) ja lõputa kujud (sũmã, kãla 'kaela'), haruldased on h + te-lised kujud (sũhte).

Inessiivis on valdavad h-lised vormid (umãh kõttõh 'omas kodus', rennah 'rinnas'), kuid varasemates materjalides leidub ka hN-lisi vorme (kãehN, sũhN). Kaasajal on hakanud levida n-lised vormid (kũlãn).

Ülejäänud singulari obliikvakkäänete moodustamine tugineb singulari tüvele, kusjuures käändeformandi lõpul võib olla larüngaalklusiil (-st, -le, -l, -lt, -s, -ni, -tã ~ -Dã, -ttã, Ga).

Selgub, et Põlva murrakus kasutatakse sisekohakäänede mõnel juhul ulatuslikumalt kui kirjakeeles (lãts jahti 'läks jahile', korGeh ũlevãh 'kõrgel õleval'). Sellele vastavalt on väliskohakäänete tarvitamine mõnevõrra väiksema sagedusega. Ka erinevad viimaste mõningad tarvitamisjuhud kirjakeele omadest (lãts verole kũli 'läks Võrru kooli').

Kohakäänete asemel kasutatakse sageli konstruktsioone genitiiv + tagasõna (puDro sẽh, lavvã pãle).

Võrreldes vaatluse alla võetud murdeala ainestikku Põlva kihelkonna põhjapoolse osa materjalidega, näib, et kihelkonna lõunaosa vormid on arhailisemad. Selgub, et kirjakeele mõju põliste murdekõnelejate noomeni morfoloogiale on olemas, kuid ka veel 70-ndail aastail on valdav kohalik murdetava.

Kasutatud kirjandus.

Trükitud materjalid.

- Hakulinen, L. 1968, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos, Helsinki.
- Kask, A. 1972, Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. TRÜ rotaprint. Tartu.
- Kettunen, L. 1962, Eesti keelelugu. - Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156. osa, kolmas painos. Helsinki.
- Rätsep, H. 1977, Eesti keele ajalooline morfoloogia I. TRÜ rotaprint. Tartu.
- Rätsep, H. 1979, Eesti keele ajalooline morfoloogia II. TRÜ rotaprint. Tartu.

Käsitähtkirjalised materjalid.

- KKI SK = Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori sõnavara üldkartoteek.
- M 89 = Kaarheit, S., Põlva kihelkonna Leevi valla murde morfoloogiline ülevaade. Tartu 1949. Käsitähtkirja koopia TRÜ eesti keele kateedris.
- M 91 = Kaarheit, S., Põlva kihelkonna Põlva valla murde morfoloogiline ülevaade. Tartu 1949. Käsitähtkirja koopia TRÜ eesti keele kateedris.
- H 111; Kuslapuu 1930 = Kuslapuu, H., Kiima valla konsonantism. Tartu 1930. Käsitähtkirja TRÜ eesti keele kateedris.

Helilindistused.

TRÜ eesti keele kateedri murdearhiivist.

- F-391 Plv Lauga k. 1978. Ida Kohv. Lindistaja S. Rammo.
- F-392 Plv Lauga k. 1978. Ida Kohv. Lindistaja S. Rammo.
- F-393 Plv Lauga k. 1978. Manni Mett. Lindistaja S. Rammo.
- F-395 Plv Lauga k. 1978. Manni Mett. Lindistaja S. Rammo.
- F-397 Plv Tsoolgo k. 1978. Miili Plado. Lindistaja S. Rammo.
- F-398 Plv Kannu k. 1977. Helene Järvpõld. Lindistaja S. Rammo.
- F-399 Plv Kannu k. 1977. Helene Järvpõld. Lindistaja S. Rammo.
- F-400 Plv Kannu k. 1977. Helene Järvpõld. Lindistaja S. Rammo.
- F-401 Plv Lauga k. 1978. Miili Mürk. Lindistaja S. Rammo.

- F-402 Plv Lauga k. 1977. Manni Mett. Tsoalgo k. 1977. Miili Plado. Lindistaja S. Rammo.
 F-403 Plv Lauga k. 1978. Manni Mett ja Ida Kõhv. Lindistaja S. Rammo.
 F-405 Plv Tsoalgo k. 1978. Miili Plado. Lindistaja S. Rammo.
 F-406 Plv Lauga k. 1978. Manni Mett. Lindistaja S. Rammo.
 F-407 Plv Tsoalgo k. 1978. Miili Plado. Lindistaja S. Rammo.
 F-408 Plv Lauga k. 1978. Manni Mett. Lindistaja S. Rammo.

Мuid lühendeid

Ad = Adiste küla	Mam = Mammaste küla
Ala = Alaküla	M.M. = Manni Mett
Eos = Eoste küla	M.P. = Miili Plado
H.J. = Helene Järvpõld	M.R. = Magda Rammo
I.K. = Ida Kõhv	Pil = Pille küla
Kan = Kannu küla	Ros = Rosma küla
Kran = Krantsi küla	Tsol = Tsoalgo küla
Kun = Kungsilla küla	v. = vald
Lau = Lauga küla	Vkl = Viinakoalaane küla
Lut = Lutsu küla	VKoi = Vana-Koiola küla

ИМЯ В ПЫЛЬВАСКОМ ГОВОРЕ (ЕДИНСТВЕННОЕ ЧИСЛО)

Сирье Раммо

Р е з ю м е

Цель данной статьи – дать обзор морфологии имен южной части пыльваского говора, входящего в вырусский диалект южно-эстонской диалектной группы.

Материалом для данной работы послужила 17-часовая магнитофонная запись, сделанная в 1977 и 1978-е годы. Относительно небольшое количество диалектологического материала получено посредством устного опроса.

В пыльваском говоре выявлено 13 падежей, в которых рассматривались изменения в корнях, падежные окончания в одно-, двух- и трехсложных и аналогично с ними склоняющихся словах. Обработанный материал, в зависимости от частоты встречаемости

ти падежных форм, дает неодинаковое количество данных о различных падежах.

Параллельно с синтетическими падежными формами в ряду случаев использовались и конструкции существительное + пос-
делог.

Морфология имен в южной части Пыльваского прихода своеобразна и подверглась незначительному влиянию литературного языка. Если сравнивать наш материал с материалом, собранным в этом регионе 30 лет назад, можно заметить некоторые сдвиги в употреблении некоторых морфологических форм данного говора.

EESTI KEELE LIHTLAUSETE PÕHITÜÜBID KONTENSIIVSE TÜPOLOOGIA VAATEKOHAST

Huno Rätsep

Järgnevas püütakse selgitada eesti keele lihtlausete põhitüüpe, võttes arvesse S. Katsnelsoni (1972) ja G. Klimovi (1973, 1976, 1977) poolt arendatud kontensiivse tüpoloogia mõnesid seisukohti. Pidades silmas läänemeresoome ajaloolise süntaksi uurimise tulemusi, on tahetud anda tüübigile ajaloolist tausta.

Kontensiivne tüpoloogia on keelte tüpoloogilise uurimise suund, mis vastandatuna keele pindstruktuuri fragmente iseloomustavale formaalsele tüpoloogiale, on orienteeritud keelevormide sisule (Klimov 1977, 3). Selle suuna esindajad on katsunud sõnavara, süntaksi ja morfoloogia põhijoonte alusel selgitada terviklikke keeletüüpe ja tuvastada neid motiveerivad spetsiaalsed süvastruktuurid. Nende arvates iseloomustavad keele tüüpi kõige sügavamalt leksikaalsed tunnused, kuid kõige rohkem on vanu tunnusjooni säilitanud morfoloogia.

G. Klimov (1977, 290-292) on eraldanud esialgu viis keeletüüpi. Kõige vähem uuritud neutraalses keeletüübis puudub morfoloogia, võib-olla pole tema etalonis isegi niisugused põhilised sõnaliigid nagu noomen ja verb täielikult leksikaliseeritud, süntaksit iseloomustab ühtne neutraalne lausetüüp. Neutraalse keeletüübi esindajad on Lääne-Aafrikas mande keelkonnas. Klassilistele keeltele on iseloomulikud järgmised tunnused: kõik substantiivid jagunevad mingiks hulgaks sisult määratud klassidesse (näiteks inimeste, loomade, taimede, pikade asjade, ümmarguste asjade jne. klassid), verbid jagunevad situatsiooni- ja omadusverbideks, mis omakorda tingib kahe lausekonstruktsiooni olemasolu; verbil on funktsioonilt difuussed klassi-isikutunnused, situatsiooniverbidel on mitetetegumoealise laadiga diateesid, käänamine puudub. Klassilised keeled esinevad Kesk-Aafrikas (eriti bantuïdsed keeled) ja Aasias (nahhi-dagestani keeled, buruškaski keel). Aktiivsetes keeltes jagunevad substantiivid inimesi, loomi ja taimi märkivate aktiivsete substantiivide klassiks ja kõiki muid denotaate tähistavate inaktiivsete substantiivide klassiks. Ka verbid jagunevad selle kohaselt tegevusi, liikumist,

muude eluliste funktsioonide toimumist märkivate aktiivsete verbide klassiks ja omadusi ning seisundeid edasiandvatestatiivsete verbide klassiks. Aktiivsed verbid tingivad aktiivse lausekonstruktsiooni, statiivsed verbid inaktiivse lausekonstruktsiooni, kusjuures aktiivse klassi noomenist subjekt seondub aktiivsest verbist öeldisega ja inaktiivse klassi noomenist subjekt statiivsest verbist öeldisega. Lauseehituses on vastandatud lähil- ja kaugsihitis, esimene esineb koos aktiivse verbiga, teine statiivse verbiga. Morfoloogias on kaks isikulõppude sarja - aktiivne ja inaktiivne. Harvemini on vastandatud aktiivne ja inaktiivne põhikääne, esimene moodustab aktiivse lausetarindi subjekti, teine inaktiivse lausetarindi subjekti ja teised nominaalsed lauseliikmed. Aktiivsetel verbidel on mittetegumoline diatees, mis vastandab tsentrifugaalse ja mittetsentrifugaalse versiooni. On olemas possessiivsuse morfoloogiline kategooria, mis eristab orgaanilise ja mitteorgaanilise omanduse vorme. Aktiivset tüüpi keeled on levinud eriti Põhja- ja Lõuna-Ameerikas (na-dene keeled, siuu keeled, maskoogi keeled, tupi-guaranii keeled).

Ergatiivse keeletüübi korral jagunevad substantiivid kõige rohkem subjektide ja objektide situatiivseteks klassideks, verbid aga alati transitiivsete ja intransitiivsete verbide klassiks. Lauseehituses on vastu seatud ergatiivne ja absoluutne konstruktsioon. Ergatiivse tarindi keskuseks on transitiivne verb, absoluutse tarindi keskuseks intransitiivne verb. Eristatakse otse- ja kaudsihitist. Morfoloogias on verbil ergatiivne ja absoluutne isikuafiksiti sari, esimesega antakse edasi transitiivse verbi subjekt, teisega intransitiivse verbi subjekt ja transitiivse verbi objekt. Analoogiline on ergatiivses keeletüübis kahe põhikäände - ergatiivi ja absoluutse käände opositsioon: ergatiivis on subjekt transitiivse verbi puhul, absoluutses käändes on subjekt intransitiivse verbi puhul ja objekt transitiivse verbi puhul. Verbidel puuduvad igasugused diateesid.

Ergatiivsed keeled on näiteks baski keel, abhaasi-adžgee keeled, mitmed hiina-tiibeti keeled, paapua keeled, tšuktsi-kamtšatka keeled, eskimo-aleuudi keeled.

Nominatiivseid keeli iseloomustavad järgmised olulised tunnused. Substantiivid ei jagune sisult tingitud klassidesse (mõnikord rühmitatakse neid vormiliselt sootunnuste alu-

sel). Verbid jagunevad nagu ergatiivsetes keeltes intransitiivseteks ja transitiivseteks, kuid nominatiivsetes keeltes on transitiivsus-intransitiivsus ainult varjatud kategooria, mis ei ilme verbivormides enestes, vaid lausekonstruktsioonis. Nominatiivset lausetüpoloogiat iseloomustavad ühtse nominatiivse konstruktsiooni variandid. Eristatakse otsest ja kaudset objekti. Verbil on ainult üks subjektiliste isikuafiksate sari (kohati esinev objektiline konjugatsioon on liiane ja ei kuulu keeletüübi etaloni). Noomeni morfoloogias funktsioneerib ainus subjektikääne (nominatiiv). Nominatiivses tüübis on olemas tegumookategooria: aktiiv on vastandatud passiivile. Nominatiivsesse keeletüüpi kuuluvad indoeuroopa, semiidi-hamiidi, draviidi, uurali, türgi-tatari keeled.

Põhjalikumalt on uuritud viimasel ajal ergatiivset ja aktiivset keeletüüpi, kuid nominatiivset tüüpi on seni mingil põhjusel vähem silmas peetud, kuigi sellesse arvatakse kuuluvat enamikku Euroopa keeltest. Neutraalse ja klassilise tüübiga on tegeldud veelgi vähem.

Muidugi ei pea keel kindlasti esindama ainult üht tüüpi, selles võib leiduda elemente mõnest muustki keeletüübist. Keele tüüp muutub aja jooksul.

Järgnevas käsitluses on kasutatud eesti lihtlausete põhitüüpide tuvastamisel kontensiivses keeletüpoloogias esiletõstetud süntaktilisi tunnusjooni, mis moodustavad muidugi ainult osa keeletüübi iseloomustusest.

Käesoleva kirjutuse autor on varem uurinud eesti keele lihtlausete tüüpe vormi seisukohalt. Selle tulemusena on tuvastatud 1277 verbikeskset lausemalli ja need on taandatud 380 elementaarlausele (Rätsep 1978). Nüüd on lausetüübi mõiste seatud teisiti, nii et see eraldab näiteks ka imperatiivis või impersonaalis predikaati sisaldavaid lausemalle, s. o. lausetüüpe on eristatud nii verbi leksikaalse kui ka grammatilise tähenduse seisukohalt, sest just grammatilise tähenduse aluselt eraldatud lausemallides ilmnevad eesti lauseehituse mitmed olulised ja omapärased tunnusjooned, mis annavad võimaluse võtta rohkem arvesse eesti keele süntaksi arenemise sõlmpunkte.

Igale keeletüübile vastab just sellele omane lausetüpoloogia, milles on üks või mitu kesket lausekonstruktsiooni. Nii kõneldakse nominatiivsest, ergatiivsest, absoluutsest, aktiivsest, inaktiivsest jt. lausetüüpidest.

Eesti keele lihtlausete põhitüüpide kindlakstegemisel ongi lähtutud sellest, et eesti keel on oma põhiehituselt nominatiivne keel, nii nagu ka teised soome-ugri keeled ja indoeuroopa keeled. See asjaolu ei välista sugugi, et nominatiivsete lausetüüpide kõrval on eesti keeles kasutusel ka muid lausekonstruktsioone, mis on kas eelneva seisundi reliktid või uudismallid.

Tüüpide kirjeldamisel on kõigepealt silmas peetud seda, et nominatiivse keele lausekonstruktsioonid esitavad enne- kõike tegevussubjekti ja tegevusobjekti suhet. Seepärast on lausemallides tähistatud lause grammatiline subjekt ja objekt ja nende kääne. Üeldisverbi juures on märgitud aga verbi transitiivsus ja intransitiivsus ja subjekti isikut osutava sufiksi olemasolu või puudumine. Muid lauseliikmeid ja nende vormi märgitakse lausemallides ainult vajaduse korral.

Suurem osa eesti keele lihtlauseist on nominatiivsed lausekonstruktsioonid, kus tegevussubjekti edastav grammatiline subjekt on nii transitiivsete kui ka intransitiivsete verbide korral markeerimata käändes (nominatiivis) ja transitiivsete verbide tegevusobjekti edastav grammatiline objekt on markeeritud käändes (genitiivis või partitiivis). Üldiseks oleva transitiivse või intransitiivse verbi vormi juurde kuulub tavaliselt subjekti isikut osutav pöördelõpp.

Pidades silmas nominatiivse lausetarindi neid olulisi süntaktilisi ja morfoloogilisi tunnusoone võime enne- kõike tuvastada eesti keeles kolm nominatiivset lausemalli.*

1) N+nom./s. V_i.+st.

Ma seisan. Me istume. Uksed avanevad.

See on intransitiivne nominatiivne lausetüüp, kus intransitiivne finitiivne verbivorm on subjekti isikut osutava lõpuga ja subjekt on nominatiivis. Seda põhikonstruktsiooni on verbist sõltuvalt võimalik või vajalik täiendada obligatoorsete ja fakultatiivsete laiendite abil. Nende laiendite funktsiooni ja vormi arvesse võttes, saame juba selle põhitüübi all- tüübid. Nii näiteks kuuluvad laused Ma sõltun temast (indi-

* Lausemallides kasutatakse järgmisi lühendeid: N - sub-
stantiiv; V - verb; s. - subjekt; o. - objekt; nom. - nomina-
tiiv; gen. - genitiiv; part. - partitiiv; ad. - adessiiv; st.
- subjektile osutav pöördelõpp; i. - intransitiivne; tr. -
transitiivne; Ø - pöördelõpu puudumine.

rektne objekt). Maja asetseb mäe otsas (lokaallaiend). Ma tulen aeda (intralokaallaiend). Mees lahkus toast (ekstralokaallaiend) jne. esimese põhitüübi erinevatesse alltüüpidesse.

2) N+nom./s. V_{tr.}+st. N+gen./o.

Ma avan ukse.

See on transitiivne totaalse objektiga nominatiivne lausetüüp, kus transitiivse verbi finitiivvormil on subjekti isikut näitav tunnus, subjekt on nominatiivis ja objekt genitiivis. Selleleegi põhikonstruktsioonile võib verbist sõltuvalt lisada muid laiendeid ja saada nõnda rohkesti alltüüpe. Näiteks kuuluvad eri alltüüpidesse laused Ma annan sulle raamatu (kaudobjektiga). Ma saatsin poja kooli (intralokaallaiendiga). Kivid hoiavad nõõri põhjas (lokaallaiendiga). Tuul rebis rätiku tüdruku peast (ekstralokaallaiendiga).

Nende kahe nominatiivsetele keeltele tüüpilise lausemalli kõrvale on ilmunud läänemeresoome keeltes veel kolmas põhimall.

3) N+nom./s. V_{tr.}+st. N+part./o.

Ma armastan ööd. Saavad ust.

See on transitiivne partsiaalse objektiga nominatiivne lausetüüp, kus transitiivse verbi finitiivvormil on subjekti isikut näitav tunnus, subjekt on nominatiivis ja objekt partitiivis. Selgi tarindil on rohkesti alltüüpe, mis ilmnevad näiteks lauseis Ma informeerin sekretäri otsusest (kaudobjektiga). Ma proovin kuube selga (intralokaallaiendiga). Ma kannan rätikut taskus (lokaallaiendiga). Uuri ja sai seltsalt toetust (ekstralokaallaiendiga) jne.

Läänemeresoome keeltes on arenenud kahe objektikäände genitiivi ja partitiivi vastandamine, millel on teataval määral paralleele ka balti ja slaavi keeltes. See tõi endaga kaasa transitiivsete verbide rühma jagunemise kaheks allrühmaks - nii genitiivset kui ka partitiivset objekti tingivaks ja ainult partitiivset objekti tingivaks. Kuna varem oli genitiivne (akusatiivne) objekt võimalik kõigi transitiivsete verbide puhul, siis ahendas see innovatsioon genitiivse (akusatiivse) objekti kasutusala ja asetas sellele eristusele teisigi grammatilisi ülesandeid. Nimelt sai esimese rühma verbide juures objekti käände valiku kaudu võimalikuks väljendada tegevuse perfektivsust

või imperfektiivsust, tegevusobjekti ainelisust või asjalisust, defiiniitsust või indefiiniitsust.

Mõlemat lausetüüpi saab ümber kujundada passiivis oleva predikaadiga lausemalliks, kusjuures grammatiline subjekt väljendab siis tegevusobjekti.

4) N+nom./s. $V_{tr.}$ +st.

Ma olen kutsutud peole. Lauad olid kaetud. Sa oled sunnitud lahkuma.

Ilmselt ei riku nominatiivse lausetüpoloogia põhireegleid ka predikatiiviga lausetüüp.

5) N+nom./s. V_i +st. N+nom./pr.

Ma olen õpetaja. Ta on haige.

Selle lausetüübi eripära on selles, et intransitiivsel verbil on kaks markeerimata vormis (nominatiivis) laiendit. On arvatud, et see lausemall arenes nominaallausest, kus koopulaverb üldse puudus. Niisiis on tegemist suhteliselt uue lausemalliga.

Peale nende viie lausetüübi on eesti keeles selliseid tüüpe, kus mõni eespool esitatud tunnustest puudub. Need lausemallid võivad olla pärit varasemast keeletüübist, kuid samuti ka uuemad eriarendused.

Mitme sajandi jooksul on eesti keeles kujunenud lausetüüp, kus verbil puudub subjekti isikut osutav tunnus ja subjekti isikut märgitakse lauses ainult pronoomeni abil. Niisugune muutus mahub veel nominatiivse lausekorra piiridesse. Pöördelõppude ärajätmise tendents sai alguse eitatest lausetest, kui pöörduva eitusverbi asemele tuli pöördelõputa eitussõna. See nähtus laienes veelgi, kui tekkis uus kõneviis - kaudne kõneviis, kus algusest peale on kõik vormid ilma pöördelõppudeta. Viimasel ajal on isikulõpu ärajätmine üldistunud ka tingivas kõneviisis, ja eelmisest aastast alates on see lubatud vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsusega kirjakeeleski. See muutus on toonud eesti keelde neli uut lihtlause põhitüüpi.

6) N+nom./s. V_i + Ø.

Ma seisvat. Sa seisvat. Poiss seisvat. Me seisvat. Te seisvat. Poisid seisvat. Ma seisaks. Sa seisaks. Poiss seisaks. Me seisaks. Te seisaks. Poisid seisaks. Ma ei seisa,

Sa ei seisa. Poiss ei seisa. Me ei seisa. Te ei seisa. Poisid ei seisa.

7) N+nom./s. V_{tr.} + Ø N+gen./o.

Ma avavat ukse. Sa avavat ukse. Poiss avavat ukse. Me avavat ukse. Te avavat ukse. Poisid avavat ukse. Ma avaks ukse. Sa avaks ukse. Poiss avaks ukse. Me avaks ukse. Te avaks ukse. Poisid avaks ukse.

6) tüüp on võimalik ainult siis, kui finitiitne verbivorm on kaudes kõneviisis, konditsionaalis ja eitavas kõnes; 7) tüüp aga siis, kui finitiitne verbivorm on kaudes kõneviisis või konditsionaalis.

8) N+nom./s. V_{tr.} + Ø N+part./o.

Ma armastavat tõõd. Sa armastavat tõõd. Poiss armastavat tõõd. Me armastavat tõõd. Te armastavat tõõd. Poisid armastavat tõõd. Ma armastaks tõõd. Sa armastaks tõõd. Poiss armastaks tõõd. Me armastaks tõõd. Te armastaks tõõd. Poisid armastaks tõõd. Ma ei ava ust. Sa ei ava ust. Poiss ei ava ust. Me ei ava ust. Te ei ava ust. Poisid ei ava ust.

See lausetüüp on võimalik, kui finitiitne verbivorm on kaudes kõneviisis, konditsionaalis või eitavas kõnes.

9) N+nom./s. V_{i.} + Ø N+nom./pr.

Ma olevat õpetaja. Sa olevat õpetaja. Poiss olevat õpetaja. Me olevat õpetajad. Te olevat õpetajad. Poisid olevat õpetajad. Ma oleks õpetaja. Sa oleks õpetaja. Poiss oleks õpetaja. Me oleks õpetajad. Te oleks õpetajad. Poisid oleks õpetajad. Ma ei ole õpetaja. Sa ei ole õpetaja. Poiss ei ole õpetaja. Me ei ole õpetajad. Te ei ole õpetajad. Poisid ei ole õpetajad.

Konditsionaalis finitiitverbi korral on paralleelse võimalusena käibel lausetüübid 1) - 4), kus verbil on pöördelõpud.

Tüüpilistest nominatiivsetest lausetüüpidest võib eri põhjustel puududa subjekt, kuid subjekti isikut näitav tunnus verbi juures on olemas.

10) V_{i.} + st.

Seisan. Seisad. Seisame. Seisate. Hämardub. Müristab. Külmetab. Koidab.

See on grammatilise subjektilta intransitiivne lausetüüp.

11) $V_{tr.} + st. N+gen./o.$

Avan ukse. Avad ukse. Avame ukse. Avate ukse.

See on grammatilise subjektita transitiivne totaaloobjektiga lausetüüp.

12) $V_{tr.} + st. N+part./o.$

Armastan tõõd. Armastad tõõd. Armastame tõõd. Armastate tõõd. Avan ust. Avad ust. Avame ust. Avate ust. Lõõb välku.

See on grammatilise subjektita transitiivne partsiaalobjektiga tüüp.

13) $V_1 + st. N+nom./pr.$

Olen õpetaja. Oled õpetaja. Oleme õpetajad. Olete õpetajad.

See on grammatilise subjektita intransitiivne predikaatiiviga lausetüüp.

Kuid subjekti isikule viitav pöördelõppki võib lausest teatud puhkudel puududa.

14) $V_1 + \emptyset.$

Hämarduvat. Müristavat. Külmetavat. Koitvat. Joostakse. Joosti.

15) $V_1 + \emptyset N+part./o.$

Lõõvat välku. Lauldakse laule. Lauldi laule.

16) $V_1 + \emptyset N+nom./pr.$

On külm. Ei ole külm. Olevat külm. Ollakse poor. Oldi noored.

Kui finitiivvormil on subjekti 1. või 2. isikut näitav lõpp, siis on meil tegemist subjekti fakultatiivse ärajätmisega: lauserõhuta personaalpronoomen elimineeritakse lausest liiasena, sest verbi isikulõpud edastavad enam-vähem niisamasugust informatsiooni. Hoopis teistsugune on olukord 3. isiku korral, kus pronoomeni fakultatiivne ärajätmine ei ole eesti keeles kontekstivabalt võimalik. Subjekti puudumine sõltub sel juhul finitiivverbi leksikaalsest või grammatilisest tähendusest.

Nominatiivsete lausetüüpidega on otseses vastuolus need eesti keele lausemallid, kus tegevusobjekti väljendatakse markeerimata vormiga (nominatiiviga), mis on samal ajal ka tegevussubjekti kääne.

17) N+nom./s. V_{tr.}+st. N+nom./o.

Sa ava uks! Ta avagu uks! Me avagu ukse! Te avage ukse!
Nad avagu ukse! Ma avan ukse. Sa avad ukse. Poiss avab uk-
se. Me avame ukse. Te avate ukse. Poisid avavad ukse.

18) V_{tr.}+st. N+nom./o.

Ava uks! Avagu uks! Avagem uks! Avage uks! Avan ukse.
Avad ukse. Avame ukse. Avate ukse.

Lausetüübid 17) ja 18) on võimalikud siis, kui verbi finitiivvorm on imperatiivis, samuti siis, kui transitiivse verbi totaalojekt on mitmuses.

Neis lausetüüpides on puudu nominatiivses lausetüpo-
loogias määrava iseloomuga tunnus - markeerimata subjekti
ja markeeritud objekti vastandlikkus. Nii subjekti kui ka
objekti väljendatakse markeerimata käändevormiga (nomina-
tiiviga). Objekti eristavad subjektist mõned lisatunnused,
nagu verbi imperatiivivorm, tegevusobjekti märkiva sõna mit-
mus, subjekti fakultatiivsus ja sõnajärg. Need lausetüübid
ei ole uusmoodustised, vaid väga vanad konstruktsioonid. Im-
peratiivivormiga seostuv markeerimata käändes (nominatiivis)
objekt on tuntud ka samojeedi keeltes ja altai keeltes.
(Hakulinen 1979, 99, 539-540). E. Itkonen arvates viitasid
käändelõpuga vormid millelegi elusale ja käändelõputa vormid
elutule nii atribuudi kui ka objekti funktsioonis. (Itkonen
1966, 260-261). Arvesse võttes samojeedi keeli võib väita, et
mitmuslik nominatiivne objekt oli olemas juba uurali alg-
keeles (Hakulinen 1979, 538-539). Nii paistab olevat üpris
tõenäoline, et lausetüübid 17) ja 18) on reliktid mingist
nominatiivsele keeletüübile eelnenud keeletüübist, eriti kui
silmas pidada, et just morfoloogia on eriti konservatiivne
osa keelest.

Võiks kaaluda, kas pole tegemist igivana jäänusega ak-
tiivse keelekorra lausetüpoloogiast, mida mitmed uurijad
peavad ka indoeuroopa algkeelele teatud astmel omaseks. (Kli-
mov 1973). Sel puhul tuleks nominatiivset objekti pidada in-
aktiivses käändes lauseliikme järglaseks.

On aga veelgi üks morfoloogiline joon, tõsi küll kõige
selgemini säilinud ainult lõunaeesti murretes, mis näikse
viitavat samuti selles suunas. E. Benveniste on iseloomus-
tanud indoeuroopa algkeeles olnud aktiivsete ja mediaalsete
verbivormide vastandust: aktiivses tegumoes tähistavad ver-

bid protsessi, mis lähtub subjektist ja areneb väljapoole, mediaalses tegumoes verb osutab protsessile, mis areneb subjektis, subjekt on sisevahekorras protsessiga (Benveniste 1974, 188). Sellist jaotust on peetud lähedaseks aktiivse keeletüübi verbile (Klimov 1977, 140-141).

L. Posti (1961, 351-366; 1963, 216-225, 1980, 112-113) on juhtinud tähelepanu sellele, et lõunaeesti murretes jagunevad verbid 3. pöördes kaheks rühmaks: pöördelõputa ja s- (<*ksen-) pöördelõpuga verbideks, kusjuures viimastel on esialgu olnud mediaalne tähendus: nad on väljendanud protsessi, mis toimub subjektis eneses või milles osaleb kogu subjekt või mille suhtes on subjektil eriline huvi. Kui see on nii, kas siis pole lõunaeesti murretes säilinud tunnusjoon kunagisest aktiivsest keeletüübist.

Impersonaali eristumine passiivist on kaasa toonud veelgi põhilisemaid muutusi eesti keele lauseehituses.

Juba eespool esitatud lausetüüp 14) esindab impersonaalis intransitiivse verbivormiga lausemalli, kus puudub grammatiline subjekt ja subjekti isikut ei osuta ka verbi juures olev tunnus. Näiteks lauseis Joostakse. Hüpati. Mindi koju. Lahkutakse toast.

19) N+nom./o. V_{tr.} + Ø

Uks avatakse. Lapsed viiakse kooli. Pidu peeti kodus. Töö tehtagu õigeaegselt.

See on transitiivne impersonaalne lausetüüp, kus grammatiline subjekt puudub, objekt on aga nominatiivis.

Transitiivne impersonaalne lause, kus objekt on partitiivis, on 15) tüübi kohane ja nominatiivis predikatiiviga lause 16) tüübi kohane.

Kõigil neil juhtudel seondub subjekti puudumine verbi impersonaalse vormiga. Teatavasti kujunes impersonaal personaalse passiivi singulari 3. pöörde vormidest. Passiivivormid on võimalikud üksnes transitiivsetest verbidest. Impersonaalivorme on võimalik aga moodustada ka intransitiivsetest verbidest. Kuid impersonaali ja impersonaalsete lausetüüpide tulek keelde tõi endaga kaasa verbide uue jagunemise, sest impersonaalivormid võivad olla ainult neil verbidel, mille poolt tähistatud tegevuse tegijaks on elusolend. Verbide jagunemine niisugustesse rühmadesse pole iseloomulik nominatiivset tüüpi keeltele.

Impersonaalsete verbivormide tekkimine passiivivormidest tõi endaga kaasa grammatilise subjekti elimineerimise lausest intransitiivsete verbide puhul. Transitiivse verbi korral sai passiivse lause tegevusobjekti näitavast grammatilisest subjektist impersonaalse lause grammatiline objekt, mis säilitas grammatilisele subjektile omase nominatiivivormi. Sellega kaasnes verbi juures oleva subjekti isikule osutava lõpu tähenduse tuhmumine. Nõnda tekkis nominatiivsele keeletüübile kaunis võõras lausemall, kus puuduvad subjekt ja subjekti, isikut osutav tunnus, grammatiline objekt on aga markeerimata käändes (nominatiivis).

Hoopis erisuguse olukorra läänemeresoome keelte süntaksis lõi partitiivse subjekti tarvituseletulek mõnes lausetüübis.

20) (...) V_1 . +st. N+part./s.=o.

Sajab vihma. Tuiskab lund. Kostis muusikat. Udu tab vihma. Tekkis tülisid. Vett ei ole. Alas kasvab õunapuid. Ahjust õhkub sooja. Meistrile sirgus järglasi.

See on partitiivse subjektiga lausetüüp, mille algusesse võib obligatoorse liikmena lisanduda veel teatud liiki laiend, moodustades nõnda muuhulgas eksistentsiaallauseid. Markeeritud (partitiivis) subjektiga lausetüüp on nagu pahupeidne ergatiivne lausetüüp. Mõned uurijad on kahelnud, kas partitiivis olevat lauseliiget võib üldse pidada grammatiliseks subjektiks ja näinud sellel liikmel hoopis grammatilise objekti tunnuseid. Kui minna selles suunas veel edasi, siis oleks õigem väita, et intransitiivsete ja transitiivsete verbide selge eristamine on niisuguses lausetüübis neutraliseeritud ja neutraliseerituks tuleb lugeda ka subjekti ja objekti vastandust.

Ka predikatiiviga lause subjekt võib olla partitiivis.

21) N+part./s. V_1 . +st. N+part./pr.

Inimesi on mitmesuguseid.

Selle lausetüübi kasutamine on võrdlemisi vähene.

Kraldi seisva põhitüüpide rühma moodustavad possessiivsed lausemallid, mis ei ole samuti hästi seletatavad nominatiivsete konstruktsioonide variantidena.

22) N+ad. V_1 +st. N+nom./s.

Mul on raamat. Mul on külm. Mul puudub raamat. Meil esi-
neb see haigus. Mul oled sina.

23) N+ad. V_1 + \emptyset N+nom./s.

Mul olevat raamat. Mul olevat külm. Mul puuduvat raa-
mat. Meil esinevat see haigus. Mul olevat sina. Mul ei ole
külm.

24) N+ad. V_1 + \emptyset N+part./s.

Mul ei ole raamatut. Meil ei esine seda haigust. Mul ei
ole sind. Mul on raamatuid. Mul on vett.

Lausetüüpides 22) ja 23) on mingi objekti omaja edasi antud markeeritud käändes (adessiivis) vormiga, kuid omatav objekt markeerimata käändes (nominatiivis) vormiga. Lausetüübist 24) on omatavat objekti väljendav noomen markeeritud käändes (partitiivis). Et kõnelejad tunnetavad omatavat objekti märkivat sõna neis lausetüüpides grammatilise subjektina, sellele osutab lause Mul oled sina. Possessiivsetes lausetüüpides ei saa öeldisverbi kasutada passiivis või impersonaalis.

Possessiivsed lausetüübid näikse olevat kaugel nominatiivsetest tüüpidest. Õigupoolest ei ole vist sobiv nende puhul rääkida transitiivsete ja intransitiivsete verbide vastandlikkusest. Possessiivsed tüübid on vanad tüübid, kuid adessiivivorm omaja märkijana on neis suhteliselt uus; ta asendas varasemat genitiivivormi ilmselt seejärel, kui akusatiiv muutus genitiivitaoliseks. Possessiivsed lausetüübid on eri vormides tuntud ka mitmetes indoeuroopa keeltes. Eesti keele grammatikas ei ole aga veel sobivat lahendust leitud omajat näitavate sõnavormide lauseliikmelisuse probleemile.

Eespool on esitatud eesti keele lihtlausete põhitüüpe üks rühmitusvõimalus, kus aluseks on võetud tunnused, mis on seotud eeskätt subjekti-objekti suhete väljendamisega. Nagu näha, on üldiste nominatiivsete lausetüüpide kõrval eesti keeles tarvitusel veelgi vanemaid mittenominatiivseid lausetüüpe. Läänemeresoome keelte hilisem areng on toonud endaga kaasa uusi jooni eesti keele lauseehitusse ja loonud uusi põhitüüpe, mis osalt erinevad põhjalikult nominatiivsetest lausetüüpidest.

K o k k u v õ t t e v s k e e m

A. Nominatiivsed lausemallid.

I. Intransitiivse verbiga.

- a) N+nom./s. V_{i.}+st. Ma seisan (1)
N+nom./s. V_{i.}+st. N+nom./pr. Ma olen õpetaja (5)
- b) N+nom./s. V_{i.}+∅ Ma seisvat (6)
N+nom./s. V_{i.}+∅ N+nom./pr. Ma olevat õpetaja (9)
- c) V_{i.}+st. Seisan. Hämaidub (10)
V_{i.}+st. N+nom./pr. Olen õpetaja (13)
- d) V_{i.}+∅ Hämaiduvat (14)
V_{i.}+∅ N+nom./pr. Ei ole külm (16)

II. Transitiivse verbiga.

- a) N+nom./s. V_{tr.}+st. N+gen./o. Ma avan ukse (2)
N+nom./s. V_{tr.}+st. N+part./o. Ma armastan poega (3)
Ma avan ust
- b) N+nom./s. V_{tr.}+∅ N+gen./o. Ma avavat ukse (7)
N+nom./s. V_{tr.}+∅ N+part./o. Sa armastavat poega (8)
Sa avavat ust
- c) V_{tr.}+st. N+gen./o. Avan ukse (11)
V_{tr.}+st. N+part./o. Armastan poega (12)
- d) V_{tr.}+∅ N+part./o. Lõovad välku (15)

B. Impersonaalsed lausemallid.

I. Intransitiivse verbiga.

- (A I d) V_{i.}+∅ Seistakse (14)
V_{i.}+∅ N+nom./pr. Ollakse noor (16)

II. Transitiivse verbiga.

- N+nom./o. V_{tr.}+∅ Uks avatakse (19)
- (A II d) V_{tr.}+∅ N+part./o. Avatakse uksi (15)

C. Aktiivsed lausemallid. (?)

I. Transitiivse verbiga.

- a) N+nom./s. V_{tr.}+st. N+nom./o. Te avage uks (17)
- b) V_{tr.}+st. N+nom./o. Avage uks (18)

D. Partitiivsed lausemallid.

I. Neutraalse verbiga . (?)

- (...) V N+part./s.=o. Sajab vihma

Aias kasvab põõsaid (20)

Meistrile sirgus õpilasi

N+part./s. V N+part./pr. Inimesi on mitmesuguseid (21)

E. Possessiivsed lausemallid.

I. Intransitiivse verbiga.

N+ad.	V _i .+st. N+nom./s.	Poisil on raamat	
		Mul oled sina	(22)

N+ad.	V _i .+Ø N+nom./s.	Poisil olevat raamat	
		Mul olevat sina	(23)

N+ad.	V _i .+Ø N+part./s.	Poisil ei ole raamatut	
		Mul ei ole sind	(24)

V i i d a t u d k i r j a n d u s .

- Benveniste, É. 1974, - Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва.
- Hakulinen, L. 1979, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki.
- Itkonen, E. 1966, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
- Katsnelson, S. 1972, - Канцельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград.
- Klimov, G. 1973, - Климов Г.А. Очерк общей теории эргативности. Москва.
- Klimov, G. 1976, - Климов Г.А. Вопросы контенсивно-типологического описания языков. - Принципы описания языков мира. Москва. стр. 122-146.
- Klimov, G. 1977. - Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва.
- Posti, L. 1961, Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. - Virittäjä, s. 355-368.
- Posti, L. 1963, Fragen der ostseefinnischen Verbalflexion. - Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus. Budapest, p. 216-225.
- Posti, L. 1980, The origin and development of the reflexive conjugation in the Finnic languages. - Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20-27. VIII. 1980. Pars I. Turku, p. 111-144.
- Rätsep, H. 1978, Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn.

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА В АСПЕКТЕ КОНТЕНСИВНОЙ ТИПОЛОГИИ

Хуно Рятсеп

Р е з ю м е

В статье рассматриваются основные типы простых предложений эстонского языка, с учетом положений контенсивной типологии, развитой Г.А. Климовым и С.Д. Канцельсоном, и исторического синтаксиса прибалтийско-финских языков. Материалом

анализа являются формальные типы эстонских простых предложений, выявленные автором ранее (H. Rätsep. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn 1978).

При выявлении основных структур предложений автор исходит из того, что эстонский язык относится к числу языков номинативного строя. Поэтому прежде всего представлены основные номинативные конструкции предложения. Основой их установления являются следующие признаки номинативных языков: глаголы лексикализованы на классы транзитивных и интранзитивных, существительные не имеют содержательно обусловленных классов, основные признаки структур предложения выявляются в субъектно-объектных отношениях, субъект в немаркированном падеже (в номинативе), объект в маркированном падеже (в аккумулятиве), дифференцировано прямое и косвенное дополнение, личные аффиксы глагола указывают лицо субъекта.

Отклонения от типичных структур в эстонском языке вытекают из противопоставления двух падежей дополнения - генитива (аккумулятива) и партитива, из возможности отпадения субъекта, из отсутствия личных аффиксов в отрицательных формах, в косвенном наклонении и кондиционале.

Особое внимание уделяется посессивной конструкции, в которой посессор маркирован и принадлежность немаркирована. Отдельно от номинативных конструкций предложения рассматриваются также партитивные конструкции предложения, в которых субъект маркирован (в партитиве).

В связи с конструкциями предложения, где объект немаркирован (в номинативе), рассматривается возможность сохранения черт активного строя в эстонском языке.

Henn Saari

See artikkel on eeskätt deduktiivse suunaga. Tavalist eeldust, et on olemas see või ainult see, mis leidub läbitõttatud tekstimassiivis, on käesoleval juhul olnud raske rakendada ja pole ka veendumust, et see eeldus metodoloogiliselt alati õige on. Lähtekohaks on valitud tõdemus, mis on saadud mitte käesoleva teema kohase ainekogu, vaid keele ja selle olemuse üldise tundmise najal: keeles kui süsteemis (langue'is) võib olla ja ongi olemas üksus¹, mida uurija(d) pole kohanud, kusjuures osa neid üksusi võib olla isegi parole'is esinemata. Nende esiletulekut parole'is võimaldab keeleoskajate süsteempädevus, mis avaldub näiteks selliste analoogiarakenduste näol, mida on ammu kirjeldanud Hermann Paul (Paul 1960, 132 jj.). Kas miski on parole'is esinenud, seda saab väita tõigete najal; tõigete puudumine ei võimalda aga järeldada veel esinematust, ammugi siis esinemise võimalust. Üldmetodoloogias on teada, et tõige tõestab üksikfakti olemasolu ja faktide massist saab soodsal juhul välja lugeda seaduspära (eelkõige stohhastilise), kuna mitteeksistenti ja võimalikkust (potentsiaalsust) suudab tõestada ainult korralikult fundeeritud arutelu.

Need keeleüksused, mille olemasolu keele süsteemis saab tõikamata näidata, on sageli liitsed, nimelt kui on antud mingi liitumisseadus, siis rakendub see ka sellistele elementidele, mille liitunud olek ei ole (veel) tõigatud; aga niivõrd kui liitumisseadus on pööratav - liitumist järeldeb liitunud osiste olemasolu -, pole võimatu näidata ka lihtsate tõikamata elementide olemasolu.

Kui asuda asja juurde järjekindlamalt, siis võime lähendada järgmistest põhijoontest.

a) Oskuskeel on loomulik keel ja tema leksikaalsed elemendid on loomuliku keele elemendid (vt. näit. Leitsik jt. 1977, 63 et passim). Eri alade oskuskeel võib loomuliku keele kõrval küll välja arendada abisüsteeme, mis mõttetegevust

1

Katse leida vastet saksa sõnale Beleg, belegen.

ja kommunikatsiooni suurel määral lihtsustavad. Tuntuim näide selle kohta on matemaatika valemikeel. Sellised abisüsteemid ei ole aga käesolevas seoses probleemiks. Praegu on oluline, et oskussõnavara ei ole muu loomuliku keele suhtes midagi erilist ega isoleeritud, mistõttu "Üld-" või "kogu-keel" ei lakka oskuskeelsele sõnatarvitusele mõju avaldamast.

Oskuskeele, sealhulgas oskussõnavara omapära, mis siiski on olemas, sõltub peale osa elementide spetsiifilise nomenklatuuri eeskätt teatavatest lihtsustustest, mida dikteerib erialade spetsiifika ja sage vajadus väljenduda asjaliselt ning ühemõtteliselt. Kõigepealt on siin lihtsustatud ja kitsaks piiratud mõiste- ja sõnavaraväljad. Iga aineala nõuab ainult seda, et sõnavara oleks sisemiselt kooskõlas tema enda raamides (vt. ka Leitsik jt. 1977, 42 ja 63). Sellisel härmisel lihtsustusel ei luba päriselt teoks saada juba ainealade hierarhia, mille tõttu ka terminikogumid muutuvad hierarhiliseks, ja ainealade "külitine" integratsioon. Teine lihtsustus on sõnade tähenduslike amplituudide äralõikamine, mille tagajärjel jääb sõna või ühendi signifikatiivseks vasteks "paljas", subjektiivsest modaliteedist ja ülepea kaastähendustest vaba ainealane mõiste. Sellega on seoses teatavad absoluutse, kohustava normatiivsuse taotlused (Leitsik jt. 1977, 89) ja oskuskeeles ainult ühe stiilitasandi tunnustamine, mida küll ei saa pidada täiesti palkapiavaks nõudeks ja millesse aeg on hakanud lõõma mõrasid (Ceplītis 1978, 23; Kožina 1977). Neid lihtsustusi häirib tunduval määral oskuskeele loomulikkus ehk teiste sõnadega allumine üldkeelele.

b) Oskuskeelele kõrvutatakse või sellele vastandatakse üldkeelt, kusjuures üldkeele mõistest võidakse arv saada eri viisil. Üldkeeleks võib nimetada kõike, mis ei ole oskuskeel. Selline käsitlus on kerge tekkima ja juba selle kergusega ta äratub kahtlust, kas pole mitte tegemist trivialiteediga. Käsitusest sugenevat raskesti vastatavaid küsimusi, ennekõike see küsimus, millised osised oskuskeele tekstis on üldkeelest laenatud (Hoffmann 1976, 165). Tõsioludele adekvaatsemaks võib pidada Lothar Hoffmanni ja tema kaastöötajate kogemuste najal arenenud käsitust, mille kohaselt oskuskeel - või lähemalt: eri alade oskuskeeled - on üldkeele (täpsemini vahest: kogukeele) allkeeli (Hoffmann 1976, 165 jj.), nii et üldkeelt kui allkeelt ei olegi olemas. Sel kontsept-

sioonil on siiski üks üsna eluline puudus. Nimelt on oskuskeele spetsiifilisi jooni vaadeldes vaja neid ometi kõrvutada kogukeeles olevate mitteoskuskeelsete joontega ning on mugav nimetada viimaseid üldkeelseks ka juhul, kui põhikäsituses jääme selle juurde, et oskuskeel on üldkeele (kogukeele) erijuhtum. See põhikäsitus tähendab siis, et oskuskeel on k i g i nende keelevahendite kogum, mida kasutatakse erialaselt piiratud suhtlusringis; et need vahendid kuuluvad üld- (kogu-) keelde, ent moodustavad oskuskeeles funktsionaalse terviku; et need vahendid jagunevad allkeeltevahelisteks (tarvitsemata tingimata esineda kõigis allkeelisis), oskuskeeltevahelisteks ja üksikoskuskeelelisteks (Hoffmann 1976, 170; siin täpsustatud).

On küll olemas üks mitte väga selgete piirjoontega allkeel, mida võiks, aga vahest ei maksa üldkeeleks nimetada. See on nn. keskmine (усреднённый) kirjakeel, mida eeskätt kajastavad norminguallikad. Tundub, et see haarab oskuskeelele osana endasse, olles seega hierarhiline vaheaste oskuskeele ja üld- (kogu-) keele vahel, ja vastandub moodsa käsituse järgi üld- (kogu-) keele raames näiteks sellisele omamoodi keelekujule nagu ilukirjanduskeel (vrd. Cepitis 1978, 23 jj.).

Oskuskeele käsitlemine üldkeele allkeelena võib ettevõetamatu järeldamise korral siiski kaasa tuua arvamusi, millega eesti keelearenduse tegelikkus nõustuda ei luba. Polevat küllalt õige rääkida sellest, et termineid luuakse või kujundatakse, õigem olewat, et keele leksikaalsed üksused m u u t u v a d (становятся) terminiteks (Leitsik jt. 1977, 64). Seega peaks kas terminilooming toimuma kuidagi ümber nurga - enne sõnad keele jaoks üldse ja siis, "muutmise" korras, oskuskeelele - või peaks piirdutama sellega, et terminitega või terminite koosseisus kasutatakse ainult väljastpoolt erialakeeltki tuntud (triviaalseid, üldkeelseid) sõnu. Selline mulje, igal juhul pinnaline, võib jääda nende keelte põhjal, kus sõnaühendid on terminite seas niivõrd ülekaalus, et ühesõnalist terminit võidakse pidada isegi ühendi erijuhtumiks (G. Belonogov, vt. Kobrin, Pekaraka ja 1977, 276) või kus uueaegne terminilooming ei ole olnud rahvuskirjakeele formeerimise ja tugevdamise oluline lüli (vrd. Agur 1972, 645 jj.). Leksikaalüksuste soetamine on siiski ilmselt üld- (kogu-) keeleline nähtus, mis toimub

parajasti selle allkeele pinnal, kus vajadus nõuab. Liati on põhjust pidada terminiloomingut arenenud kirjakeele puhul keskse tähtsusega kasvualaks ja terminite imbumist üld- (mitteerialasessse) keelde sellegi rikastuse oluliseks mooduseks.²

c) Normikohased korrapärasusvõrgud keeles genereerivad (sisaldavad automaatselt) ka selliseid üksusi, mis kas ei ole mingiks hetkeks veel parole'is esinenud või millede esinemus ei ole teada. Need üksused on "pärilikult" normikohased, sõltumata uususest, ja võivad käibida niipea, kui nad kõne- või kirjasituatsioonis suudavad täituda sisuga. (Lähemalt aut. ? 1981.)

Üks korrapärasuse nähtusi on eesti deverbaalide tuletuse süsteem. Selle raames asetseb mine-tuletiste fenomen. Tuletamine mine-sufiksiga on infinitiivi, seega kogu verbi-paradigma suhtes täielikult produktiivne.³ Analooget fenomeni ei ole kaugeltki kõigis keeltes ja seetõttu on ennemini üllatav kui ootuspärane, et leiame tema väga lähedase analoogi naaber-, kuid mitte sugulaskeelest läti keelest (šana-tuletised). Kõsimuseks jääb siiski, kas ka verb on mine-sõnade suhtes täisproduktiivne. Kui on infinitiiv, eksisteerib - olgu või potentsiaalselt⁴ - mine-tuletis, aga kui eksisteerib mine-nimisõna, kas siis igal juhul eksisteerib ka verb?

d) Erinevalt "Ars grammatica" tuletusõpetusest (Vare 1979, 19 ja eriti 24 p. 3 viitega SRJ-le) tahaks autor jätta tuletuse mõistmisel seisukohale, mille järgi on tuletises sünkroonselt eraldatav tüvi (teatavail juhtudel tüvede järjend) ja liide, kuna tüve taga peituv iseseisev sõna võib olla ja mitte olla ning huvi pakkuda erijuhtudel (vrd. aut. 1978, 53 jj.).

² Üldkeelde imbumine asetab sõna üldisse välja, annab vabaks eelmainitud amplituudide lisandumise ning leksikosemantiliste variantide arengu. See aga ei tähenda, et mainitud kaks protsessi peaksid tingimata toimuma. Termin võib ka avaras väljas säilida tähenduslikult endisena.

³ Produktiivsuse mõiste kohta vt. aut. 1978, eriti lk. 49.

⁴ Potentsiaalsuse mõiste kohta (erinevalt Vare 1979, 21-st) vt. aut. 1969, 378.

Sõna-liite (vs. tüve-liite) kontseptsiooni peajoon ja ühtlasi puudus on nõue, et olgugi tuletis binaarselt liigendatav liiteks ja tüveks, peab tüvele leiduma keeles iseseisvalt talitlev vaste, s. o. sõna. See on vastuolus lihtsalt mõistetava loogilise skeemiga. Olgu antud eeskomponentidest T ja järelkomponentidest S moodustatud sõnad T_1S_1 , T_2S_1 , ..., T_nS_1 ; T_1S_2 , T_2S_2 , ... jne. kuni T_nS_m . Ilmselt on siis sama indeksiga T-d S-dest eraldatavad ning omavahel samastatavad. Vastavalt samuti S-d. Olgu igal T-l mingi kuju ja tähendus, mis ei räägi vastu tavalisele tüvede vormilisele ja semantilisele laadile; olgu igal S-l mingi kuju ja tähendus, mis ei räägi vastu tavalisele sufiksile vormilisele ja semantilisele laadile. Siis on iga T tüvi ja iga S sufiks, ilma et need ega teised tarvitseksid olemas olla iseseisvate sõnadena.

Tüve-liite (vs. sõna-liite) kontseptsioon on üldse lihtsam ja aitab vältida ka mõnesid ülearuseid kahtlusi, mida mäletame kerkinud olevat. Kui tunnustame tuletise kohustusliku ning piisava eeskomponendina tüve, mõõndes, et see nagu tüvi kunagi võib vahel olla mõne sõnavormi kujuline, vahel alluda astmevaheldusele jne., siis langeb ära probleem, kaks tuletise tüvi tohib õigekeelsuslikult olla nõrgas astmes, kui alussõna on läbinisti astmevaheldusetu ja tugevale astmele iseloomulike sisehäälikutega. Nn. häälitama-probleem, sõnade seadustik, määrustik vältel probleem jts. on ebaprobleemid, mida loob naiivrealistlik käsitus, nagu "alluks" tuletise tüvi samatüvelisele omaette sõnale.

Tüve-liite kontseptsioonil on veel see oluline seelis, et ta on lähemal psühholingvistiliselt kirjeldatavale moodustusprotsessile, s. t. moodustuspädevuse tegelikule rakendumisele. Et sõna-liite kontseptsioon ei saa kuigivõrd olulisel määral kajastada pädevuse tegelikku rakendumist, sellele viitab juba tõsiasi, et tema järgi liidetakse alati iseseisev ja mitteiseseisev (ainult väljaabstraheeritav) üksus. Eriliselt treenimata aju peaks sellist keerulist operatsiooni küll vältima. Seepärast on sõna ja liite liitmine eeskätt lingvistide lõbu (vrd. Räsänen 1978, 338 jj.) või ka moodus, kuidas "uute sõnade soetamist" algastmel ära seletada (see ongi naiivrealism). Viidatud testuurimuses lähtub Alpo Räsänen sõna-liite käsitusest ja nõuab testitavalt tuletiste kantasana'de avastamist. Testi tulemused räägivad aga seda

keelt, et isegi ülaltoodud jämedakoeline T-S-skeem on päris hea tegeliku, pädevusel rajaneva tuletamise mudel (vrd. 328-329), samuti 330 alussõna olemasolu kohta). Tuletamisel täidetakse T-S-skeemi pesi. Räisänen peab, ja küllap õigusega, tähtsaimaks seda, et testitavad on pakkunud kõigile etteantud verbituletistele mitmeid alussõnu (2-st 12-ni; 326). Seejuures on märgatav kvantitatiivne tendents pakkuda alussõnaks mitte eelviimase tuletusastme tüvega, vaid lihtsaima tüvega sõna (325). Sel viisil kõrvutuvad ühelt poolt juur (võib-olla ka lihtne või läbipaistmatu tuletatud tüvi), teiselt poolt sufiksaalkompleks.

Seni üldisest järeldub, et kui tuletuspesa on süsteemis antud, siis tema liikmed ei saa mitteeksisteerida, ja nad on kas või potentsiaalsena olemas. Kui antud pesa on mõne oma liikmega piisavalt inditseeritud, siis on ka teised liikmed teada. T-S-skeemi täitumine terminiväljades on piiratud nende väljade olemusega. Kui üldiselt ütleme, et moodustis, näiteks tuletis on käibevälimine niipea, kui ta suudab kas või üheski kõnesituatsioonis omandada sisu (aktuaaltähenduse), siis tuletatud termin on käibevälimine niipea, kui ta suudab omandada sisu mingis vastava eriala kõnesituatsioonis. "Vastavat" eriala võib terminiväljade hierarhias käsitada midugi kitsamalt ja laiemalt.

e) Eesti keeles on inkorporatsiooni ehk polüsünteesi nähtusi. Polüsüntees on üks piirkond tüvede ja sõnade süntaksist ja tema ilminguks on tendents kokkuvormistusele. Kokkuvormistis võib jääda enam või vähem puhtvormiliseks, võib aga ka sõnana iseseisvumise, eriti idiomatiseerumise ja terministumise teel omandada vastavast lahkuvormistisest erineva sisu. Kokkuvormistus võib olla pinnalisem ja sügavam, näit. puurimise ja lõhkamise t88d → puurimis- ja lõhkamis-t88d → "Puur- ja lõhket88d" (raamatu pealkiri, Tallinn 1980). Kokkuvormistus rahuldab terminoloogilist kompaktsusnõuet ja seetõttu võib olla omane ühendile, kui teda kasutatakse oskuskeeles. Kuivõrd aga kompaktsusnõue ei ole absoluutne ega selgesti piiritletav, võib ka terminoloogias jääda vabaks alternatiive lahku- ja kokkuvormistuse vahel või pinnalisema ja süvema polüsünteesi vahel. Polüsüntees on lähedalt sugulane ~ lähisugulane eesti keelele vanastomase aglutinatsiooniga. Samataolisi nähtusi on teisteski keeltes ja küllap pole juhus, et just terminoloogid on neid mär-

ganud. Näiteks kajastab neid sedastus, et tuleb eristada sõnamoodustust kui nimetuste moodustamist ja sõnamoodustust kui süntaktilise kompressiooni vahendit (Deutsche 1975, 220). Poolünteessil on praeguse teemaga kaks kokkupuudet: 1) lühideverbaalid (nagu lõhke-) liitsõnus ja 2) liitverbid, mis kalendariselt (mikrodiakrooniliselt) võivad tulla käibesse mine-liitsubstantiivide baasil.

1. Milles on küsimus

Mendele eesti keelemeestele, kes juba traditsiooniliselt tunnustavad terminitena ka muud liiki sõnu peale substantiivide, võib tunduda jutt verbi terminilisusest ülearusena. Kuid seda tunnustust liiga endastõistetavaks pidamast keelab laema terminoloogilise literatuuri panoraam. Ei ole kaua tagasi, kui arvamused selle kohta, kas verbi võib pidada terminiks, väga lahu läksid. Nõukogude literatuuris tunnukse järsk, mustvalge küsimuse asetus ületatud olevat, ent ometi mitte reliktideta. Erialade esindajate ja ka terminolingvistide või -normativistide teadlik või stiihiline suhtumine asjasse avaldub oskussõnastike ja muude terminiloendite märksõnastikes. Võrreldes kahe liiduvabariigi leksikograafilist praktikat, märkis Ruta Veidemane mõned aastad tagasi, et kui läti oskussõnastikes on verbid erandlik nähtus, siis leedu omades ei ole nad seda (Veidemane 1973, 132). Verbide väljajäämise oskussõnastikest on "tuntud puudusena" ära märkinud rahvusvaheline autoriteet Eugen Wüster. Ta seostab selle nähtuse hoolimatusega fraseoloogia (vist: väljendusviisi, väljendusvõimaluste) vastu (Wüster 1979, 112). Ent on teisi, kes näevad verbide asendamises deverbaalidega pretssiisuse ja asjalikkuse ning ka ametlikkuse taotlust (Hoffmann 1976, 275; Cepļītis 1978, 21 jj.; need arvamused käivad tekstide, mitte sõnastike kohta).

Eesti olude kohta märkis Tiit Erelt umbes Veidemanega samal ajal, et meil pole sääraat verbide p r o b l e e m i olnudki, kuid et verbe on oskussõnastikes tegelikult esitatud vähe, milline asjaolu tulevat kirjutada vene oskussõnastike ja standardite mõju arvele (Erelt 1972, 749). Vene mõjust kõnelda on tegelikult kitsavõitu. Näiteks praegu kirjutamisel oleva valgustehnika oskussõnastiku käsikirjast ei leidnud "Valguse" kirjastuse retsensent (käsasoleva artikli

kirjutaja) ühtegi infinitiivi märksõnana, teose otseseks esekujuks aga on olnud rahvusvaheliselt autoriteetsed välisallikad. Infinitiive ei leia me ka sõnaraamatust, mida on mõnel pool peetud isegi ideaalilähedaseks - see on eesti-inglise-saksa-vene infosõnastik (Eesti- 1977; Mereste 1978, 178), mis siis käesolevat artiklit ka vastavalt intrigeerib.⁵ Hulgaliselt verbe, adjektiive ja sekka ka muud liiki sõnu leidub aga uues matemaatika oskussõnastikus, mis süsteemilt on infosõnastikust lahjem ja taotlustelt tavatult retrospektiivne (Matemaatika 1978, 5 v. 1). Kui küsida otse, usutluse korras, siis muidugi leiduks vaevalt sellist eesti terminonormativisti, kes eitaks, et verbid "vastavad kõigile terminile esitatavale nõuetele", et "vorbi tähenduslikud ega funktsionaalsed tunnused ei anna põhjust tema väljajätmiseks terminoloogiasüsteemidest" (Veidemane 1973, 133). Wüsteri eelmainitud märkusele sekundeerib Siiri Kasepalu, kes on veendunud, et ainult substantiivsete terminite normimine ei taga verbi õiget kasutamist (Kasepalu 1977, 5). Võiks täpsustavalt ütelda, et verbi mitteesinemine loendites hoiab alal muljet, nagu verb ei olekski loomulik oskuskeele osa või mõisteväljenduse vahend, mis omakorda ei lase tekkida mitmekesisema stiili taotlustel. Võib-olla on meie ebakoht just selles, et verbist ei ole tehtud probleemi ja on sedasi lastud teataval ühekülgsusel ikkagi areneda.

2. Verb oskustekstis

Küsimus verbi asendist oskuskeeles jaguneb traditsiooniliselt kaheks: 1) kuidas esinevad verbid oskustekstides, eriti võrreldes substantiividega, ja 2) milline on verbi kui sõnaliigi asend terminisüsteemides.

Esimese punkti all tõuseb sageli nn. nominaalstiili küsimus. Selle stiililaadi omapära seisneb suures substantiivide ja vastavalt väheldases verbivormide sageduses. Nominaalstiili on peetud oskuskeele tarvituse eripäraks ja teda on ka samastatud "substantiiviidiga", s. t. nimisõnade, eeskätt verbituletiste ebastiilse kasutamisega verbivormide asemel.

⁵ Esinen tiitellehel ühena selle sõnastiku autoritest, ent siin käsitletavat seigad ei sõltunud minust või tõusid teadvusse hiljem.

Suhteline substantiivirohkus võib tekkida mitmeti. Sel-
line substantiivide tarvitamine, millega liialdamist peetak-
se stiilipaheks, on seotud nn. verbilõhastusega (saksakeelses
kirjanduses Verbaufspaltung; Deutsche 1975, 209 jj.). Verbi
asemel ilmub tekstisse protsessinimetus, mis sageli on de-
verbaalsubstantiiv. Nagu verbki tähistab see protsessi, ei
funktsioneerigi aga grammatiliselt verbina. Verbi süntaktilis-
te ülesannete täitmiseks sootub deverbaali kõrvale aseverb
(Ersatzverb), mida oleks parem nimetada **s a a t e v e r -**
b i k s. Mõnede teadlaste arvamuse kohaselt on saatever-
bid sugulased pronoomenitega, sest nad on leksikosemantili-
selt sekundaarsed. Seega küll ase-, kuid mitte ersatssõnad.
Näiteks: midagi kaalutakse — millegi kaalumise toimub, mis-
ki puruneb — millegi purunemine toimub v. tekib, kaevama —
kaevamist v. kaevamistööd teostama. Kolmest näitest esimesed
on üldjoontes omased kuivasjalikule, ent mitte veel vastu-
võetamatule stiilile; viimane on raskesti läbimurtav kant-
seleistamp. Kui uurime, milles seisneb Uno Liivaku näidete
efektsus (Liivaku 1978, 83), siis näeme, et siin on substan-
tiivstiil viidud olmelisse konteksti. Kui muudame sobivalt
substantiivse tarindi ümbrust, tunneme, et osa Liivaku lau-
sete puhul kaotab substantiivsus halva stiili varjundi, näit.
Ema kasutas supi keetmiseks pliiti — Varem kasutati segu
kuumutamiseks Bunseni põletit. Üks seik, mida nimisõnastiili
üle otsustamisel harilikult tähele ei panda, on see, et si-
suline verb nõuab protsessiosalise väljautlemist, kuna ilma
sellleta - see võib ütlemata jääda kas või korduse vältimi-
seks - tuleb mängu protsessisubstantiiv: "Depolarisaator
regeneereb mõne tunniga. Regeneratsioon toimub (vrd.: Ta
regeneereb) tingimusel, et..."

Terminoloogia käsitlustes on korduvalt väidetud, et vaa-
tamata iseloomulikkusele oskustekstides ei saa nominaalstiili
pidada nende tekstide jaoks ainuheaiks. Seejuures osa au-
toreid peab normaalseks verbilist väljendust, ent mõõnab
substantiivsust juhtudel, kus seda võib pidada otstarbekaks
(näit. Veidemane 1973, 138); teine osa, kes üldiselt pooldab
nominaalstiili, on verbilise väljenduse vastu salliv ja pu-
huti isegi hoiatab autoreid kasutamast lõhaverbidega tarindeid
pelga välispidise teaduslikkuse pärast (Deutsche 1975, 219).

Selgitamaks, kuivõrd verbivormide suhteline vähesus võiks
osutada substantiivsusele kui stiilipahele oskustekstis, te-
gin väikese loendusproovi.

Verbide ja noomenite arvulise suhte väljendamiseks võib kasutada eri indekseid ja pole võimatu, et näiteks B. Golovini "teolisuus" (ДЕЙСТВЕННОСТЬ; Golovin 1971, 147) lubab mõnedel juhtudel pretsissemat võrdlust eri tekstide vahel, tundub aga, et ta on spetsialiseeritud vene keelele ja sellele lähedastele keeltele. Meie otstarbeks peaks piisama väga lihtsast indeksist, mille saame, kui teoses Tuldava, Villup 1976, 94 esitatud substantiivsusest võtame põrdeväär-tuse. Olgu verbilisus v tekstis esinevate verbivormide (kaasa arvatud partitsiibid ja infinitiivid, välja arvatud muidugi mine- ja ja-tuletis ning substantiveerunud partitsiip) arvu suhe substantiivivormide arvusse. On silmanähtav, et lõhaverbtarindite kasutamine lihtverbilise väljenduse asemel kahandab v -d, sest nimetaja kasvab lugeja samaks jää-des. Küsimus oli siis selles, kas madal v võiks viidata substantiivsusele kui stiilihäirele. Vastus sai niihästi kui eitav, aga analüüs andis mõned kõrvaltulemused. Loendaja eeldas, et kuna teda on peetud liigagi kõvakäeliseks teiste autorite stiilikonaruste tasandajaks, ei peaks tal kahe silma vahele jääma juhtumid kus lõhaverbiga tarind tuleks stiilsuse huvides asendada lihtverbilisega. Loendamisele tulid lehekülgede väikevalimid teostest Botaanika 1965 ja Kutselagused 1979. Teosed on tahtsi valitud sellised, millede kohta võib arvata, et nende autoreil ei ole teadlikku kalduvust vältida ei nominaalstiili ega lihtverbilist väljendust. Teisena mainitud teose toimetaja on kummatigi vilunud keelekorrektor, kellelt on libastumist liigsesse substan-tiivsusse vaevalt oodata.

Kõigepealt köidavad tähelepanu Juhan Tuldava ja Astrid Villupi andmeist arvatatud verbilisused teiste keelte ja allkeelte kohta (Tuldava, Villup 1976, 70, 71, 94). Selgub, et verbilisus on küllalt stabiilne keeltevaheline suurus. Ukraina proosailukirjanduses on see 0,67, ungari omas 0,69 (teistel andmetel 0,75), tšehhi omas 0,69, läti omas 0,76. Vene keeles on ta teistest madalam (0,64). Eesti proosailu-kirjanduse autoriteksti v on 0,71, spordireportaažides 0,67 ja TASS-i teadete eesti tõlgetes 0,40. Viimane ei ole imekspandav, kui võime uskuda, et madalam v on vene keelele üldse omane, kuid uuritud tekste üle analüüsimate ei saa vene keele mõju pidada ainsaks või peamiseks põhjuseks. Vene keele madal v laseb end interpreteerida toimetus- ja

leksikograafiliste kogemuste najal. On võimalik osutada tervele reale juhtudele, kus loomulikule lihtverbilisele väljendusele eesti keeles vastab loomulik lõhaverbiline väljendus vene keeles, nagu näiteks: испускать лучи, крики, вздох, запах vrd. kiirgama, karjuma ~ karjatama, ohkama ~ õhutama, lõhnama ~ lehkama ~ haisema; не допускать нарушения vrd. mitte rikkuda; подвергается анализу vrd. on analüüsitud; произвести мену vrd. vahetama; оказывать влияние vrd. mõjuma ja ka mõju avaldama; наблюдается колебание температуры vrd. temperatuur kõigub; подвергать истязаниям vrd. piinama ~ piinutama; выдавать по абонементу vrd. laenutama. See tähendab, et vene tekstile stiililt adekvaatse teksti saamiseks tuleb lõhaverbidega teadlikultki tagasi hoida ja seda ilmselt ka oskuskeeles.

Loendusallustest teostest selgub väga madal v: Botaanika 1965-st 0,36 ... 0,40 ... 0,44 ja Kutsehaigused 1979-st 0,33 ... 0,37 ... 0,42 (usalduspiirid tõenäosusega 0,95). Seejuures juhtumeid, kus lõhaverb tuleks parandada lihtverbiks, on mõlemas teoses nii vähe, et need indekse teist (viimast mõttekat) tüvenumbrit ei mõjusta. Nii madal v on seega saavutatav ilma substantiiviidi abita, ta pole selle nähtuse indikaator. Ühe tegurina, mis substantiivirohkust põhjustab, puutuvad silma rohked loetelud Kutsehaigused 1979-s. Sellest teosest valimisse sattunud leheküljed jagunevad kahte rühma. Kasutades tavalisi tähiseid, on I rühmas v variatsioonilatus 0,25 ... 0,37; $\bar{v} = 0,326$; $\sigma_n^2 = \left\{ \left[\sum v^2 - (\sum v)^2 : n \right] : n \right\}^{0,5} = 0,0331$; $\sigma_n / \bar{v} = 0,102$ (tunduvalt väiksem kui kogu valimi $\sigma_n / \bar{v} = 0,225$, mis tähendab, et tegu on kompaktsel statistilisel kogumiga, milliseks kogu valimit võib-olla ei saagi pidada); II rühmas v variatsioon 0,48 ... 0,52; $\bar{v} = 0,503$; $\sigma_n^2 = 0,016$; $\sigma_n / \bar{v} = 0,032$. I rühma lehekülgedele on iseloomulikud seda laadi atribuudirohked loetelud nagu: "Jalgadel sedastatakse .. väikeste veresoonte spasmi nähte, ostsillatoorse indeksil asümmeetriat, a. dorsalis pedis'e pulsil nõrgenemist või asümmeetriat, nahapinna temperatuuri alanemist varvastel, distaalses suunas süvenevaid valutundlikkushäireid (sageli "sokkidena") ning vibratsioonitundlikkuse nõrgenemist varvastel" (182). II rühmas annavad tooni tavalised kulgude või tõsiolude kirjeldused, verbide üldarvu suurendab modaerverbide kasutamine. Tekst ei jäta kuskil stiililiselt ülemagustatud muljet. Seega võib eesti teadusproosa v tõus-

ta ilma tavalisest stiiliilmest väljumata 0,50 ligi.

Oodates humanitaaralalt veel kõrgemat v-d, sattusin teosele Trummal 1979. Ilmnes vastupidine: $v = 0,29 \dots 0,32 \dots 0,36$; $\sigma_n = 0,045$; $\sigma_n/\sqrt{v} = 0,139$. Teksti iseloomustavad tihe faktide teatamine, nimisõnalisised atribuudid, liigiterminiga nimed, lahkukirjutised ja sõnalisangud (tiigide katkendeid 'tiiglitükke', käsitöömeistrite töökode pro käsitöökode, metsavöötmel piirkonnas 'metsavöötmes', kuninglik ~ kuninga palee pro kuningapalee, palkidest elamu pro palkelamu, kroonikate kirjutamine pro kroonikakirjutis, -kirjutamine, müntide verimise koda 'rahapaja'). Stiil on iseloomulikult k u i v ja siinkirjutaja julgeb sellist kuivust nii madala v-ga mõningasse korrelatsiooni seada.

3. Verb terminisüsteemis.

Verbi tuletuspesad

Verbile, adjektiivile ja adverbile terminisüsteemides oluluse õiguse on nõukogude terminoloogilises kirjanduses kätte võidelnud Valeriia Danilenko (Danilenko 1977, 40-48). Tema peaargument on, et terminiseeritavate mõistete valimik on avaram kui substantiivi semantilisel võimalusel nende mõistete kajastajana (47). Spetsiaalselt verbide puhul kehtib teinegi argument, nimelt et kui verb märgib alati ja ühemõtteliselt terminiseeritavat protsessuaalmõistet, siis deverbaalnoomen, mis on grammatiliselt loodud väljendama asjalisust, arendab lisaks teisi tähendusi - protsessi tulemus, tegevusvahend (47 jj.). Lähemal lugemisel selgub, kui kaalukas on siiski substantiivide eelistamise traditsioon: isegi selline eestvõitleja ei julge minna lihtsa lõpuni.

Danilenko tõstab esile tšehhi uurija Oldřich Man'i kontseptsiooni ja nimetab seda kõige järjekindlamaks ning realistlikumaks vaateks terminitena funktsioneerivatele eri liikide sõnadele. Mani käsituses on siiski ebatäpsusi, koguni kerget müstikat dialektikana näivas kestras. Tema järgi eksisteerivad terminoloogilises süsteemis kaks vastandlikku alget, mis teineteist ühtaegu välistavad ja täiendavad, nimelt noomenid kui staatiline ja verbid kui dünaamiline alge. Mõlema alge põimumine andvat deverbaalsubstantiive (Danilenko 1977, 41). Käsitlusel on müstilist hõngu sellepärast.

rast, et ei verbi ega substantiivi kategooria ei sõltu dünaamilisusest ega staatilisusest. Viimaste asemel saab verbi-substantiivi konversiiv- või ka derivatsioonisuhte puhul rääkida ühest teisest paarist, nimelt substantsiaalsusest ja predikaatsusest (vrd. Ufimtseva 1977, 66 jj.). Protsess sejuures, nagu me leiame teda käsitelduna retsentseis uurimisis, võib olla kas dünaamiline (protsess kitsamas mõttes) või staatiline (seisund, omadus). Nii ühte kui ka teist protsessi liiki on võimalik väljendada substantsiaalselt, s. o. substantiiviga, ja ka predikaatselt, nimelt verbiga. Mitut malli deverbaalnimisõnus säilib nii dünaamilise kui ka staatilise verbi tähendus.

Ent sama Man toetab ideed seostada verbtermini tuletuspesaga (Danilenko 1977, 42 jj.). Paraku nõuab ta siin verbilt mingit tsensust: terminiks saavat ka verb, kui ta kuulub tuletuspessa, mille liikmed on seotud ühise terminitähendusega. Tundub, et teistele sõnaliikidele seda laadi kitsendusi ei tehta, ja ei seletata ka, miks siis verbile tehakse. Mõte seostada verb derivatsioonipesaga viib ennemini ideele, et verb terminina on pesas keskne, kuna pesa teised liikmed saavad tema terminilisusest osa tuletusseose läbi.

Kuid kui nii, siis ei veena ka verbtermini suhtes tingimuste tegemise retsiidiv Danilenko edasises arutluskäigus (142). Milleks on vaja sättida "oskumõistete väljendamise vahendite hierarhiat" ja püüda lugejat veenda, et vastavalt sellele hierarhiale "kuulub nimisõnadele eelisõigus kõigi oskumõistete väljendamisel"? Danilenkogi teeb ise kohe mõõnduse, et selline piirang ei kehti absoluutselt. Tundub, et koer on maetud tavalisse termini defineerimise viisisse. Termin olevat sõna või sõnaühend (või lühend, nagu vahel liisatakse), mis kajastab või väljendab või peegeldab erialalist mõistet. Kui ehitatakse mõistete loend ja soovitakse, et see oleks sõnaliigiliselt neutraalne, siis on küll vist ainuke võimalus märkida kõiki mõisteid nimisõnadega. Siin- kirjutaja defineeriks termini teisiti, võttes lähimaks soomõisteks oskuskeelesuse, s. t. mis tahes keelendi alates morfeemist ja lõpetades trafarett-tekstiga, kui see keelend on olemas mingi eriala väljendusvajaduse nõudel, ja liigitunnuseks sõna, ühendi või liitsõna-eeskomponendi. Mõistete loendite asemele tulevad nii viisi keelesuste loendid, kus sõnaliikide "privileegi" küsimus langeb tava kohaselt ära.

Autori arvates tõendavad allpool esitatavad näited, et verb on verbitüve tuletuspesa liikmeid, kuid mitte seda, nagu sõltuks keele - ka oskuskeele - süsteemis verbi olemasolu tuletiste olemasolust. Samuti võime näha, et deverbaalisufiksitel säilib oskuskeeles üldkeelne tähendus ja spetsiaalmõistetel otsides leiame seda üksnes tüvest. (Nii vähemalt seni, kuni tuletise aktuaaltähendus jääb tema sünnitähendusele küllalt lähedaseks.) Tüvi - verbi moodustuspesades verbitüvi - kannab oskustähendust ja seega on terminilisus tüve omadus, mis annab igale pesa liikmele termini kvaliteedi. Tuletusaparaat kui mittespetsiaalne ei allu oskuskeeleliste piirangutele. Ta pakub võimalusi eri tuletiste paindlikuks kasutamiseks vastavalt teksti iseloomule ja stiilitaotlustele (oskuskeel pole stiil, vaid oskuskeelelgi on stiilsust ~ stiiile; Hoffmann 1976, 161 ja 162). Sel määral, mil eri tuletised on üksteisega sünonüümsed, on nende puhul tegemist ühe liigi nn. lubatava sünonüümiga (Kull, Saari 1970, 245 jj.).

Verbitüvi võib seejuures olla lihtne või denominaalne või ka selline, millele ei saa omistada kindlat sõnaliigilisust ja mida me loeme verbitüveks sedavõrd, kui temast on verbki olemas.⁶

Terminoloogilises analüüsis on osutunud praktiliseks kasutada lühideverbaali mõistet. Lühideverbaalid avaras mõttes on igasugused verbituletised peale ni-ne-tuletiste, seega ka ja-, ur- jne. liitelised. Harilikult on mõtet rääkida lühideverbaalidest kitsamalt. Need on eeskätt substantiivid sufiksiga -us, nom. -e / gen. -e, nom. õ / gen. -u ja nom. õ / gen. -i.⁷ Nende liidetega tuletised esinevad sagedasti liitsõnus esikomponentidena võrru pelka-

⁶ Tüved, millele tänapäevas-sünkroonilisest aspektist ei saa omistada kindlat sõnaliigilisust, on näiteks järgmistel sõnadel: kadu, kao - kaduma, kaon; kõnd, kõnni - kõndida, kõnnin; saag, sae - saagima, saen; lihvi, lihvi - lihvin. Viimane nimisõna on keelajalooliselt mallilt muidugi deverbaal, ent kalendaarselt võib ta olla verbiga paralleelne laengi. Terminilisus tüve omadusena vajab muide lähemat analüüsi ja autor palub, et talle ei omistataks vastava teesi laiemat rakendust, kui see tema enda meelest kohane on.

⁷ Nagu näha, ei omista autor nominatiivile privilegeeritud kohta selle sünkroonilisel määramisel, kas sõna on tuletatud või mitte. Teisiti näit. Vare 1979, 7 jj. ning 10.

de tüvedega (nõle/lõng, liiklus/keeris nagu frees/turvas, kleep/riba; mõste/vahend vrd. mõõdu/lint vrd. mõõt/kolb). Semantiline eritelu näitab, et tihtigi ei ole lühideverbaal eeskomponendina sisuliselt see, mis ta oleks üksis seisvana. Vaid esindab verbitüve: laulupidu ei ole niivõrd vokaalteoste pidu kui laulmispidu; lauluväljak mitte laulude, vaid laulmisväljak jne. Lühideverbaalide hulka kuuluvad veel protsessinimetused sufiksitega -k ja -ng, mis samuti võivad esineda liitsõnus, ent ei ole pelkadele tüvedele nii lähedased. Semantiliselt ehituselt ei eristu -mine ja protsessuaalsed lühideverbaalid üksteisest teravalt. Üldiselt märgib mine-tuletis kontinuuosset protsessi ja lühideverbaalid on protsesside üldnimetusteks. Kuid mine-tuletis võib lühideverbaali selles ülesandes asendada. Näiteks on protsessi üldnimetuks ülilõpilaste vastuvõtt ja vastavaks kontinuuosse sisuga väljendiks ülilõpilaste vastuvõtmine, ent tegelikes tekstides on need väljendid üsna vabalt teineteisega asendatavad. Seepärast võib mine-deverbaal asendada lühideverbaali ka siis, kui viimane on on blokitud. B l o k i n g, on mingi takistus, mille tõttu vora ei saa eksisteerida soovitud või oodatud tähenduses esineda. Lühideverbaal võib olla blokitud ka liitsõna esikomponendina ja sel juhul asendab teda mine-tuletis mis-lõppelisel kujul. Näiteks lõike- liitsõnas lõikete-ra ei ole blokitud ja seetõttu puudub õieti tarvidus pikema vormi lõikamistore järele, kuna aga on olemas psühholoogiasüsteem, kus mõttevora ja mõtlemisvora on eri sisuga terminid, mis ka lühideverbaal on teises ja mine-tuletis esimeses tähenduses blokitud. Lühideverbaalid võivad märkida ka protsessuaalset üksikjuhtu või resultaafi. Mis puutub valikusse eri sufiksitega lühideverbaalide vahel, siis siin mängib sageli otsustavat osa tüve tüüp (lähemalt Kasik 1972).

Muide ei ole siinkirjutaja meelest lühideverbaal blokitud ka grammatikaterminite teatamislaad ja teatamissituatsioon puhul, millega nende pikemate vormide järele puudub õieti vajadus (Rätsep 1971 vrd. aut. 1976, 51).

Paralleelse eesti lühideverbaalidele ja pelktüvedele liitsõnus ja liitsõnadena esitab Valentīna Skujina (1977, 39 jj.). Läti tehnikakeeles on nüüd levinud pelga verbitüvega liitsõnad erinevalt vanematest liitumitest vahejärjendiga -am-, -ām-, näit. šujammasīna → sujmasīna (umbes nagu õmb-lemis- või õmblusmasin ja õmmelmasin), frēzējammasīna → frēz-

masina 'freespink', pildämspalva → pildspalva 'täitesulepea'; seevastu püsib ziežamsimulis, sest lühem kuju on fonetilliste tingimustega (järjend ^{zz}) blokitud. Eesti mine-sõnadele moodustuselt ja tähenduselt väga lähedaste seng-tuletiste asemel on hakanud levima protsessinimetused sufixsiga -e: dzese 'jahutus', plüde 'vool, voolus, voolamine', spiede 'surve, vajutus'; juhtudel nagu liimēšana 'liimimine' või ziedēšana 'õitsemine' on e-tuletised blokitud, sest liime on 'liim' ja ziede 'määre; salv'. On kindel, et siin ei ole tegemist kummagipoolse laenumõjuga. Seega seletavad ühisnähtust üldine kompaktsustaotlus terminoloogias, keelte ajaloolis-areaaalsel sarnastumisel tekkinud tegurid ja nähtavasti üsna olulisena semantiline lahknemine kontinuuosse protsessi väljenduse ja protsessi üldnimetuse vahel. Pole raske mõista, et selline lahknemine areneb eeskätt pretisiises, oskuskeelega seotud mõttetegevuses.

Vaatleme osaliselt esindatud pesi infosõnastikust ja püüame neid teatava piirini täiendada.

Liitsõnad ja eeskomponendid. Siin ei teki kahtlust, et märksõnana esitatud mine-tuletis implitseerib verbi, näit. ajastamine → ajastama. Edasi järgneb protsessi üldnimetus ajastus. Teistel juhtudel on esitatud mõlemad tuletised, näit. salvestamine ja salvestus; selline esitus on pedagoogilises, aga tuletusmehhanismi jõul ei lisa tapessa rohkem kui mine-tuletis üksi. Kui on antud mestimine, meste (tulemuse nimetus) ja mesti [mis] masin, järgnevad mestima ja mesting. Liitsõnas mestimasin ei esine niivõrd iseseisva tähendusega substantiiv mest, gen. mesti, kui verbi nimisõnakujuline korrelaat, õieti siis pelktüvi. Võib oletada, et iseseisev nimisõna mest ei ole arvutustehnika väljas sisukas, sellisel juhul ütleme, et ta on "väljaga blokitud", ta ei suuda antud väljas täituda sisuga.⁸ Kui on antud meerimine ning meere ja ka meerik, järgneb nii verb meerima kui ka ühekordse tegevuse ning tulemuse nimisõna meering.

Lühideverbaali või muu lühikuju blokingu juatumid on vähemalt selles allikas harvad. Näiteks veel toimetamine annab verbi toimetama, aga ei taha anda protsessi üldnimetust toimetus, sest viimane on blokitud samas kitsas väljas esi-

⁸ Küllalt vaba, siinkohal sobiva v ä l j a mõiste on esitanud Reformatski 1961, 51 (5).

neva kollektiivi- või asutusehimetusega toimetus. Muajalt tunne näiteks majandamist, mille kõrval majandus on majandamisprotsessi üldnimetusena blokitud. Esimesel juhul on bloking madalam ja teisel sügavam, sest toimetus- võib liitsõna esikomponendina verbi esindada (toimetustöö, toimetuskollektiiv), majandus- aga mitte (?majandusoskus vrd. majandamisoskus).

Puhuti on sõnastikus nii, et mine-tuletis on märksõnaks, kuna vastava lühideverbaali või pelktüve, mis võib olla nimisõnakujuline, leiame naabrusest liitsõnade koosseisust, näit. juhtimine, juhtimis/arvuti, juhtimis/käsk, juhtkaart, juhtkapp. Järgneb muidugi juhtima, kuna juhe, gen. juhte, on blokitud laadivahelduse tõttu, millega nominatiivis jne. tekib homonüümsus väljalähedase juhtmega. On ka juhtumeid, kus pesa esindab ainult liitsõna esikomponent, nagu ringlussagedus, millest järgnevad ringlema, -mine ja -us. Üksikjuhtudel pole autorid riskinud süvemale polüsünteesile minna, jättes näiteks pakkimistiheduse pakketiheduse asemele, olgugi viimane blokinguvaba. Lühivariant on liitsõnus eriti harva blokitud. Näidetena võib esitada mainitud majandus'ele lisaks juhtumi kopeerimispaber 'fotopaber kontaktkopeerimiseks', kus kopeerpaber on blokitud üldtuntud tähendusega 'sõe- vm. värvikihi paber'. Sõnus kopeerlugemisprojektor, kopeerluger bloking puudub.

Järelduskomponendid liidetega -mine, -us jne. pakuvad keerulisemaid juhtumeid.

Kui esikomponendiks on genitiiv, ei järgne tuletisest verbi sel lihtsal teel, et tuletis taandatakse infinitiiviks. Objektigenitiivi puhul laguneb liitsõna verbiühendiks, mis sisaldab ngp- või p-rektsiooni, näit. andmetöötlus → andmetöötlemine (või ka andmete töötlemine, mis ei vasta nii hästi kompaktsusnõudele) ja andmeid töötlema, tsoonivalik → tsooni valimine (tsoon definiitne) või tsoonivalimine (tsoon indefiniitne) ja tsooni valima. Teistel juhtudel võib järgneda määrusega verbiühend, nagu reaalajatöötlus → reaalajas töötlemine → reaalajas töötlema. Näidetest näeme siis ka mine-tuletise käitumist. Kolmandatel juhtudel osutub genitiiv suhteadjektiivi stiilsemaks alternatiiviks: raamatukogutöötlus vrd. raamatukogulik töötlus. Eesti -lik annab suhteadjektiive kõrvalproduktina, põhiliselt on ta kvali-

teedidjektiivide sufiks (сердечная преграда ei ole südamlik tõke, машинное распознавание ei ole masinlik äratundmine) ja edasituletatud adverb on kvaliteediadverb, mistõttu on blokitud ka laguvorm raamatukogulikult töötlemine. Osakusteksti jaoks jääb üle lõhatarind raamatukogutöötlust tegevana ~ rakendama. Normaalivebiga ühendeile on ilmselt omistatav termini (väljalikme) staatus, saateverbiga ühendi puhul on see küsitav, ehkki soovitatava saateverbi esitamise vastu loendites ei saa midagi olla. (Muide loodan lugejat tähele pannud olevat, et käsil olevas analüüsis ei ole tõstatatud moodustussuuna küsimust, nooled näitavad üksnes vormide järgnemist tingimusel, et eesolev on antud.)

Lagunemine verbiks ja määruseks võib toimuda ka seal, kus esikomponendiks on nominatiiv või selline osis, mis iseisene on lauses ikka määruseks: mikrofilmväljastus → mikrofilmil väljastama; märksõnaliigitus → märksõnade järgi liigitama; vaheldumisisalvestus → vaheldumisi salvestama. Kuid siinsetes näidetes - esimeses kahes - peitub juba midagi intrigeerivat. Alati ei leia sobivat määrust, näit. moodulprogrammeerimine → ? Siin tabame oma vaatluse kõrvalsaadusena erinevuse eerima- ja ima-variandi vahel. Et programm kujundatakse moodulitest koosnevana, annab moodustusaautomaatika mõtteka substantiivi moodulprogramm; selle võib tuntuks reegli järgi teisendada verbiks moodulprogrammi + ma, olevik moodulprogrammi + n, vastav mine-tuletis moodulprogrammimine. Need on harilikku malli sõnad, vrd. mikrofilm → mikrofilmi + n, mikrofilmimine. Programmeerimine ei lase end samal viisil ositada, mistõttu jääb kaks võimalust: kas kasutada lõhaverbi, mis koosneb sõnast moodulprogrammeerimine ja saateverbist, või liitverbi moodul + programmeerima, olevik moodul + programmeerin. Ent samasuguseid moodustisi oleksid mikrofilmväljastan ja märksõnaliigitan ning nüüd on küsimus kõigi kolme ja teiste taoliste vastuvõetavuses. Keelendid, mida on nimetatud liitverbideks, jagunevad üldjoontes kahte klassi, millede vahele jääb väike määramatustsoon.⁹ Ühes klassis on selged ühendituletised, s. t. tuletised omaette mõttekast tüvede ühen-

⁹ ÕS 1976-st on leitud 191 liitverbi, neist siinkirjutaja analüüsi järgi 80 (42 %) ehtsad ja 108 ühendituletised. Viimastest sufiksitega: -sta- 57 (53 %), -stu- 18 (17 %), -tse- 17, -ta- ~ -da- 8. 3 sõna on tõlgendatavad kaheti.

dist, kirjutatagu viimane iseseisvana kokku või lahku. Siia kuuluvad hädajahu + stama, heakorra + stama, saja + kord(a)l + stama, lõhnajõli + tama jpt. Selle klassi sufikssaljuhtudel ei teki kahtlust vabas moodustatavuses. Teise klassi kuuluvad ehtsad liitverbid, mingi tüve ja verbi liitumid, nagu ala + hindama (*alahind), tasa + lülitama (*tasalüli), iseteenindama, kaitsepookima, sundvõõrandama, kuritarvitama. Terve hulk selliseid on harjumuslikud ja nendegi puhul ei kerki kahtlusi vormide vastuvõetavuses: hädamaandunud, taimed ristitolmalevad, tasalülitatakse, eelsoojendatud. Siiski võib tähele panna, et personaali finitiivvormid ei ole alati nii harjumuslikud kui partitsiibid ja impersonaali vormid: eelsoojendatav, eelsoojendatud, eelsoojendatakse torkavad vähem silma kui eelsoojendasime, nad eelsoojendavad. Finitiivorm võib olla ootamatu ka mõne esimese klassi mittesufikssalse liitverbi puhul (miks te meid rahatrahvis).

Sellistel tingimustel on tegelikus terminikorrastustöö tihti raske otsustada, kui võrd ühe või teise konkreetse liitdeverbaaliga saab vastavusse seada liitverbi. Küsimus on teravam ühelt poolt personaali finitiivvormide, teiselt uundsete substantiivikujuilise eeskomponendiga liitumite puhul, teravam siis vististi selliste liitumite personaali puhul nagu mikrofilmväljastame; vähem terav juhtudel nagu säil lugemine → Arvuti säil loeb arvu kuvaregistrist ja ... ning Mikrofilmväljastatava info kätte, järe on eeglasem kui fissväljastatul; veelgi leebem juhul nagu Vahetulem säil loetakse ~ on säil loetud mälust OS kuvaregistrisse.¹⁰ Põhimõtteliselt on liitverbistus võimalik ja tendents sinnapoole olemas (näit. ka külglibisema raadio liiklussaadetes). Tegemist on keeleomase ja selgesti määrateldava nähtusega - see on verbipöü süntees inkorporeeruva adverbiaalelemendiga. Tellel nähtusel on oskuskeeles sisulistki kandvust, mis avaldub selles, et malli poolest vaba põü sünteetiline paralleel arendab kiiresti diferentsiaalse tähenduse ja kinnistub omaette sõnana, näiteks peenlihvimine ei ole igasugune peenelt lihvimine

¹⁰ Improviseeritud näitelauseid reprograafia ja taskuarvutite alalt. - Võrdluseks: saksa oskuskeel tunneb liitpartitsiipe, millele ei vasta finitiiset olevikku ega minevikku ja mis asetatakse lausesse passiivtarindi abil, nagu werden gesandstrahlt 'lähevad liivpritsimisele, liivpritsitakse', wurden wassergekühlt 'vesijahutati, said vesijahutuse' (Deutsche 1975, 188).

ja seega peenlihvima ei ole lihtsalt peenelt lihvima (vrd. vene производить тонкое шлифование - шлифовать тонко), nagu ka peenlihv ei ole igasugune peen lihv.

Miisil on mine-liitumitele vastavad verbid korrapärasusvõrgus antud ning sellega normikohased ("lubatud", "õiged"). Raske on arvata, kas mõnel juhul ei osutu verb vahest väljaga blokituks, üldiselt ei tohiks seda juhtuda. Kogu küsimus on siis selles, millist konkreetset verbi mingil hetkel pidada käibeküpsaks. Veel hulgaliselt realiseerimata ja aeglaselt tarvitusse juurduvat (paroliseeruvat) tendentsi nähes võib tekkida idee sõnastikus verbe infinitiivkujul üldse mitte esitada. Siis ei teki otsustusraskusi. Sellega aga alutatakse märksõnastiku üldsüsteem vähestele arvule kõhkklusjuhtudele. Kui seda tehakse, siis peaks vähemalt silmapaistvas kohas ära märkima, et deverbaalid märksõnadena esindavad ühtlasi verbi (niivõrd kui verb on oma tuletise järgi moodustatav). Soovitan ka lülitada vastav näpunäide Eesti NSV vabariiklike terministandardite sissejuhatustesse. Kui konkreetsetes standardis kerkib inkorporeeruva adverbiaali küsimus, saab seda paindliku sõnastusega arvestada.

Peale pedagoogiliste põhjuste, mida eespool mainitud, ei ole verbterminite asendamine mine-tuletistega väljaspool diskussiooni veel ühe asjaolu tõttu. Eeskätt oskuskeeles, aga juba ka üldkeeles üldse avaldub kirjakeele kalduvus kasutada protsessi üldnimetusena lühideverbaali. Kõnealune trend ei ole uuenduslik, ta kuulub ennemini nende nähtuste ritta, mida võiks nimetada "vana põhja" väljatulekuks lihtsustatud kirjakeelekäsituse alt. Lühideverbaalsuse süvenemisega võrdelisel või isegi võrdsel määral spetsialiseerub mine-tuletis üha enam kontinuoosse protsessi tähistajaks, kontinuoossus on aga semantiline joon, mida ei saa omistada verblekseemle teravikuna. Semantilises mõttes oleks siis mõeldav kasutada verbi representandina protsessi üldnimetust, kuid see ei tarvitse olla verbiga nii lihtsas moodustussuhtes kui mine-tuletis; mine-tuletise eeliseks on peetud lihtsat moodustussuhet, kuid kindlalt lihtne on see üksnes infinitiivi poolt mine-tuletise poole. Ning selgi korral võib juhtuda, et mine-tuletis on väljaga blokitud, näit. matemaatikas on termineiks suhtuma ja suhe, kuna ühe arvu "suhtumisest" teisesse ei räägita. Põhjus on mõistagi asja olemuses: siin puudub kontinuoossuse markeerimisel mõte. Kõige paremaks eesti verbi esin-

dajaks oskussõnastikus või muus terminiloendis tuleb järelikult pidada verbi ennast oma märksõnavormi kujul.¹¹

Adverbiaali inkorporeerimine on mingis mõttes kaugemale minev põlüsüntees kui atribuudi inkorporeerimine. Veidemane on märkinud, et läti šana-tuletised nagu šķērsvirpošana 'põik-, risttreimine' ja smalkslīpšana 'peenlihvimine' ei anna verbe šķērsvirpot 'põik-, risttreima' ega smalkslīpāt 'peenlihvima' ning ainsaks võimaluseks jääb lühäsõnastus izdarīt šķērsvirpošanu jne. (Veidemane 1973, 139). Atribuudipõlüsünteesi teeb aga läti keel, nagu eespool nägime, kaasa.

Verbi ning ühtlasi mine-deverbaali blokingu juhtumid on vaadeldud ainekust tingitud eeskätt üldkeele survest. Deverbaal on spetsialiseeritud, aga vastav verb on väga üldise mõiste väljendiks. Või jälle on verb käibel mõnes kaugemas terminiväljas, ent saanud seelses tähenduses üldtuntuks. Näiteks separaadile = äratrūkile ei vasta ei separeerima ega ära trūkima ja võimalusteks jäävad separaate valmistama, ära trūkke valmistama ning denominaalne separaatima. Samuti: piire (= piirdemärgis) → piirama, võimalik on denominaal piirdestama; tehe → tegema, võimalik on tehet tegema või nurgelisemalt tehet sooritama; aritmeetikatehe → aritmeetikat tegema (!).

4. Lõppvaatlusi

Kahelisuhg. Nimetagem kahelisuhteks nähtust, kus üks pesa liige mingil moodustusastmel vastab kahele kitsamana või leidmana käsitatava pesa liikmele mingil teisel moodustusastmel. Näiteks deverbaalidele teade, gen. teate, ja teade, gen. teatme, vastab sama verb teatama; samast verbist tegema, mis ise on suure üldisuse tõttu blokitud, on lühideverbaalid tehe ja tegu 'jobisamm', jne. Metoodiliselt oluline kahelisuhte juhtum on transitiivi ja intransitiivi-refleksiivi vaatamine samale deverbaalile, mille kohta leidus näiteid valgustehnika sõnastiku käsikirjas. 1. Oli antud protsessi üld-

¹¹ Verbi hulgaline puudumine teiskeelsetest allikatest võib valmistada raskusi eesti verbidele vastete leidmisel. Ent nagunii ei saa eeldada, et verb oleks sõnastikus moodustuspesa ainsa esindajana, ja teiskeelsed vasted saab lisada tuletistele. Teoses Matemaatika 1978 pole küll neid raskusi tekkinud või on nad ületatud.

nimetusena peegeldumine = refleksioon, mis provotseeris teise artikli seletusosas väljendi kahade täielikul sisepeegeldumisel põhinev vahend. See on väär, sest tegemist pole kahade peegeldumisega millegi sees. Soovitada tuli protsessi üldnimetuseks peegeldus, sisepeegeldus; see deverbaal on kahelisuhtes verbidega peegelduma ja peegeldama, nõnda et teemas ei sisaldu refleksiivi ega transitiivi semantilist tunnust. Protsessi konkreetset kirjeldamisel võib olla vaja ehk kumb tunnus lisada, milleks saab kasutada verbi ja mine-tuletist, ja seda on siis võimalik õigesti teha. Seega näite, kus lühideverbaal sobib protsessi üldnimetuseks paremini kui mine-tuletis sellepärast, et viimane lisab paratamatult liiga pretsiseeriva tunnuse. 2. Oli antud kiirgus polüseemilisena: 1) protsessi üldnimetusena, 2) footonitena edastava energia tähenduses. Soovitus: moodustada eri märksõnad, kusjuures esimeses artiklis näidata eksplitsiitselt kahelisuhte verbidega kiirgama ja kiirguma resp. tuletistega kiirgamine ja kiirgumine. 3. Oli antud kiiritus polüseemilisena: 1) kiirguse langemine esemele, 2) kiirguse rakendamine millekski. Soovitus: mine- või infinitiivkujuks eksplitsiitselt näidata kumagi tähenduse vastavus verbile kiiritama resp. kiiritama.

Beltoodud juhtudel olid nii transitiivid kui ka refleksiivid antud väljas mõttekad. Teine lugu on jaotuse ja jaotumusega. Jaotus vastab mitte ainult jaotamisele (täiesti Mereste 1969, 588 jj.), vaid ka jaotumisele ja on seepärast matemaatilises statistikas õige ning seda enam kohane, et ei teki polüseemiat, sest jaotama ja jaotamine on väljaga blokitud. Säilib aga jaotumine, millest tuletusautomaatika annab õige, lubatud sünonüümi jaotumus. See ei ole väljas täpsem kui jaotus, on aga sisevõrmilt jutustavam, didaktilisem.

Tuletusvilka sõnameistri jaoks on eksplitsiitsel esitusel vahest vähe väärtust. Kuid tuleb arvestada, et oskussõnastike kasutajate enamiku jaoks on usaldatavalt antud ainult see, mis seisab must valgel (vrd. lühideverbaalidega retsensioonis Ots 1976, 755 p. 3).

Blokingud. Püüame visandada paar blokingute süsteemi peajoont. Bloking saab olla 1) struktuuriline või 2) semantiline. Semantilise blokingu alaliik, mis oskuskeelele spetsiifiline, on bloking väljaga. Nii üht kui ka teist liiki bloking võib olla tingitud harjumatusest. Harjumatusblokin-

gud on väga sõltuvad konkreetsete keeletarvitajate keeleoskusest ning psüühilisest hoiakust.

Struktuuriliselt on blokitud kõik, mille moodustamine ei ole vormiliselt võimalik.

Semantiline blocking võib toimuda kitsas erialaväljas (näiteid eestpoolt: majandus, toimetust, mõttevorm, läti li-me), aga ka üla- või naaberväljade mõjul (kopeerpaber informaatika üldväljas) ning üldkeele survele (raamatukogulikult töötlemine; ka kopeerpaberi ja läti ziide võib siia paigutada, sest laialt tuntud termini ja üldkeeleüksuse vahel on siinses seoses raske ja ka tarbetu vahet teha).

Väljaga blokkimist esindasid eespool mest (arvutustehnikas), suhtumine (matemaatikas) ja jaotamine (matemaatilises statistikas).

Harjumatusblockingu näiteid leiab liitverbide seast, nagu vahest vabanenud töötajad silmkoovad praegu päevasärgimaterjali, kaitseühistime kõik lapsed (ÕS 1976 annab mõlemad infinitiivid). Samuti on neid mis- ja lühideverbaalliitumite piirimaal. Näiteks ÕS 1976 registreerib sõnad ohverdamispaik, ohvripaik ja ohverdamiskomme, mille järgi võib oletada, et ohverduspaik ja -komme on vastaval erialal kellelegi võõrastavad. Värbamispunkti ja tiibamislahingu kõrval harjumatud on värbepunkt ja tiibelahing. Harjumatus võib blokkida lausa üksiksõnu (ÕS 1976 vallandustoetus, aga vallandamisõigus). Aastaid tagasi olid uudislikud ja järelikult kellelegi võõrastavad loometingimused, loomejõud jne. Mitmekesiseid analüüsijuhtumeid pakuvad kaheasilbilised lühivärtelised verbitüved. Nendest on mis-eeskomponendid kindlalt võimalikud: tabamiskese, pidamistingimused, jagamismärk. Vormi poolt saaks asendada: tabakese (pelktüvi), harjumatus takistab; peotingimused ja jaemärk on semantiliselt blokitud. Pidetingimused jälle ei sobi tuletise semantika poolt, kuigi pidekaar ja pidepunkt on normaalsed nagu sideaine, sidekest. Harjumuse tõttu on blokkimata pesupulber ja ajujaht, kuna pesumasinas kõheldi kaua (peeti ainuõigeks pesupesemismasinat); ajustrust, ajuhälvatus jne. ei ole põhjustanud ajamisjahti. Siin on tegemist korrapärasusvõrgu korrapäratu piirialaga.

Taustverbid. Tatjana Kandelaki lõpetab oma töö terminite semantika ja motivatsiooni alalt tähelepanekuga. mis mutatis interlingualibus mutandis on heas kooskõlas siinse-

te seisukohtadega: "On juhtumeid, kus protsessinoomen moodustatakse ajaliselts (исторически enne verbi või partitsiipi, ent võib olla ka nii, et verb või partitsiip ilmub enne ja siis alles protsessinoomen. Täiesti loomulik, et teoreetilistes teadustes luuakse sagedamini protsessinoomen, s. t. nimetus protsessi üldistava, avara mõiste jaoks, potentsiaalselt aga on mõistete kolmühtsus, mis vastavad partitsiibile, verbile ja protsessinoomenile, alati loogiliselt võimalik (üksnes et mitte alati ei saa kõik kolm elementi endale termineid kas tingitult struktuurilistest kitsendustest või tegelikest vajadustest" (Kandelaki 1977, 152). Vahetult enne seda (150 jj.) esitab ta aga midagi vasturääkivat, korrates mõnesid kollektiivmonograafia Russki 1969 seisukohti tuletusliku metanalüüsi (переразложение kohta. Sellisest metanalüüsist tunnistavat protsessinoomenite teke otseteed noomenitest, verbistaadiumi vahele jättes. Seda viisi olevat tekkinud uusi denominaalmalle uute liitsufiksiga. Mõtteline piir minevat noomenitüve tagant. Näiteks on toodud кадм/ирование, лак/ировка, вош/ение, фанер/ование, сланц/евание, металл/изация ja цемент/ация. Kui need on denominaalid ega ole lingvistiliselt seotud verbidega, siis järelikult vene keelesüsteem ei genereeri (ei sisalda automaatselt) verbe кадмировать, лакировать, вошить, сланцевать jne., mis vene sõnastikega võrdlemisel osutub küsitavaks.

Küll aga on siin kooskõla ühe Räsäneni tulemusega, mis puudutab tüve ja sufiksaalkompleksi psühholingvistilist seostamist (vt. eespool; Räsänen 1978, 325). Küllap on Kandelaki puhul tegemist näitega, kuidas nähakse suhteid tegelikest keerulisematenä ja avastatakse uusi nähtusi, mida tegelikult pole, sellepärast, et ei eristata sünkroonset tuletussüsteemi üksiksõnade kalendaarsest ilmunisest parole'is või üksiktuletise psüühilisest kokkuvõttesviisist. Verbistaadiumi vahelejätmise, millest kõnealune autor räägib, võib avalduda pesaliikmete kalendaarses ilmunisjärjekorras või tegelikul ühekordsel moodustumomendil, ei saa aga avalduda derivatiivses korrapärasusvõrgus. Vaid üksikjuhtudel võib verb olla blokitud ega saa seepärast parole'is ilmuda. Me nimetame sellist kas blokitud või muidu parole'is ilmunata verbi tuletise suhtes taustverbiks.

See asi väärrib märkimist sellegi pärast, et ka uusimale eesti tuletusõpetusele ei ole parole'i kalendri ja lan-

gue'i süsteemi ühte patta panek väga võõras.

Eriala oskussõnavara koosseis ja loendid. Nagu algul öeldud, on ühe eriala oskuskeeles kolme liiki üld- (kogu-) keele osiseid: sellele alale spetsiifilisi, erialadevahelisi ja allkeeltevahelisi. Kui me loendiks nimetame iga-sugust korrastatud terminikogu, kaasa arvatud oskussõnastikud, siis on selge, et loendid suudavad olulisel määral hõlmata esimest ja osaliselt ka teist liiki sõnu ning mõistet- kandvaid ühendeid, kuna kolmanda liigi esindus jääb puuduma või juhuliseks. Teoreetiliselt on muidugi mõeldav koostada ühe eriala täielik tesaarus-konkordants, ent seegi saaks haarata üksnes juba olemasolevaid tekste ning nendestki ainult registreeritud (trükk, helisalvestus). Kogu potentsiaali kirjapanek sõnade ja ühendite plaanil on teostatamatu töö. Loend- deis ei saa ette näha kõike, mida tekstides võib vaja minna. Potentsiaal on esitatav grammatiliselt.

Ükski loend ei suuda seega kajastada ühegi eriala os- kussõnavara tervikuna ega isegi mitte ainult esimest liiki sõna- ja ühendivara sellel erialal. Järelikult kui loend on hea ja teda saab usaldada, siis võib väita, et temas sisal- duv on eriala oskuskeeles olemas, aga ei saa väita, et kõik, mis temas puudub, puudub eriala oskuskeeles. Loendis esita- tule lisandub juba esimese liigi piires ainek, 1) mis on piiratud mahu, unu või töötlemise ebaühtluse pärast välja jää- nud, 2) tunduv osa potentsiaalset (või ka kogu potentsiaal, kui loend on pelgalt registreeriv).

Tungivalt soovitada tuleb muidugi nende lünkade välti- mist, mis on tingitud töötlemise ebaühtlusest ja unust. Sel- leks aitab kaasa eesti terminoloogiatöös veel vähe kohatav pesititöötlus, mis eeldab põhjalikku tegelemist mõis- t e h a r g m i k e g a . Pesi ei saa alati esitada täieli- kult - see kehtib nii mõiste- kui ka moodustuspesade koh- ta. Aga moodustuspesad tuleb esitada nii ja loend varustada selliste kommentaaridega, et pesade esitatud koosseis ei ta- kistaks väljajäänut oskustekstides kasutamast, vaid et ta juhiks tähelepanu võimalustele kasutada oskuskeeles mõõnda- vaid sõnamoodustus- ja varieerimisvõimalusi.

Oma raamatus kõneleb Danilenko tugevnevast tendentsist moodustada sõnu pesiti, ühistüveliste komplekside kaupa (Da- nilenko 1977, 207). Võime vastata, et sõnad - ka terminid - moodustuvad pesiti keele korrapärasusvõrkude jõul ja maini-

tud tendents võib tähendada loendikoostajate teadlikuks saamist ning pesade paremat läbitöötamist konkreetsetes oskussõnaallikates. Kespool käsitletud liidete ulatuses töötavadees- ti tuletusvõrgud küllalt ühemõtteliselt ja usaldatavalt. Käs- oleva artikli teema ulatuses on pesa terminoloogilise tuum- tähenduse kandjaks verbitüvi, mis üldjuhul esineb ka verb- terminis.

Käsitusest, mis omistab terminilisuse tüvele, järel- dub ka, et ei olegi vaja kulutada terminoloogide jõudu otsusta- male, millist võrdväärsetest tuletistest tunnistada termi- niks ja millist oskuskeeles lubamatuks (vrd. Danilenko 1977, 192). Samuti võib eesti keelt silmas pidades öelda, et nõue kasutada üht ja sama tuletist kogu oskuskeelse teose ulatu- ses (Kvitko 1976, 79) oleks takistuseks neile autoreile, kes hästi orienteeruvad tuletusmehhanismis ja taotlevad paind- likku ning mitmekesist teadusstiili.^{12,13}

V i i t e d

Agur, U. 1972 = Märkmeid oskussõnavara kujunemisest ja ku- jundamisest. - Keel ja Kirjandus, lk. 641-651.

Autori varasemad tööd (aut.; vt. ka Kull, Saari 1965): 1969, Kultuurseid keeleküsimeisi Lätist. - Keel ja Kirjandus, lk. 375-379.

1976, Keelehäälne. Tallinn.

1978, Sünkroonia, diakroonia ja kolm liiki uut keele- vara. - Keel ja struktuur 10. Tartu, lk. 42-65.

¹² Vabadus kasutada võrdväärseid moodustisi, kus vari- eerub ainult tuletuslik, terminisemantikaga sidumata osa, annab sujuvaid üleminekuid harjumuslikult harjumatuks. Näi- teks võib tuua ajaleheartikli (Tallinn 1980), kus leiduvad järjekorras kogumismasin, teekorjaparaat, teekorjamismasin ja käikorjemasin. Kui oleks tegemist range oskuskeelse teks- tiga, tuleks ette heita dubletsust kogu ~ korj-. Veaks aga ei saa lugeda varieerumist mis- ja e-eeskomponendi vahel, olgugi et me vahest kompaktsusnõude ja edeneva põlisüntee- tilisuse pärast fikseeriksime eeskätt e-li- sed. - Tiit Erelt on koos teiste OS 1976 koostajatega pan- nud tähele, et mis-eeskomponent liitub meeleldi abstraktse- le järgkomponendile, pelktüvi või lühiveerbaal aga konk- reetsele (poleerimisag - poleerseib, juhtimisoskus - juht- liist). Asi väärrib lähemat uurimist. Vrd. faktide ja soovi- dega retsensioonid Ots 1976, 755 p. 3.

¹³ Täname: Irja Rohila, Ülle Viks.

1981, Упорядочение литературного языка в свете общих закономерностей развития языков. - Роль теории в практике развития терминологии и упорядочения литературных языков. Таллин. (Ilmuus.)

Botaanika 1965 = Botaanika. I osa. Tallinn.

Cerlītis, L. 1978, Latviešu valodas stāvoklis un attīstība mūsdienās. - Latviešu valodas kultūras jautājumi 14, lk. 16-27.

Danilenko, V. P. 1977 = В.П. Даниленко, Русская терминология. Москва.

Deutsche 1975 = Deutsche Fachsprache der Technik. Leipzig.

Besti- 1977 = Besti-inglise-saksa-vene infosõnastik. Tallinn.

Kreilt, T. 1972, Vene oskuseelekorraldus 1970-ndate hakul. Koos põigetege kirjutaja kodurajale. - Keel ja Kirjandus, lk. 743-754.

Golovin, B. N. 1971 = Б.Н. Головин, Язык и статистика. Москва.

Hoffmann, L. 1976, Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung. Berlin.

Kandelaki, T. L. 1977 = Т.Л. Канделаки, Семантика и мотивированность терминов. Москва.

Kaseralu, S. A. 1977 = С.А. Казепалу, Деривационные и семантические аспекты при формировании эстонской животноводческой терминологии. Автореферат. Тарту.

Kasik, R. 1972, Deverbaalsubstantiivide derivatsioonimallid tänapäeva eesti keeles. - Keel ja Kirjandus, lk. 403-412.

Kobrin, R. J., Pekarskaja, L. A. 1977 = Р.Д. Кобрин, Л. А. Пекарская, Лингвостатистический анализ употребления терминов нормативных словарей и ГОСТов в реальных научно-технических текстах. - Языковая норма и статистика. Москва, стр. 265-279.

Kojina, M. N. 1977 = М.Н. Кожина, О понимании научного стиля и его эволюции в период научно-технического прогресса. - Научно-техническая революция и функционирование языков мира. Москва, стр. 187-198.

Kull, R., Saari, H. 1975, Die Entwicklung des estnischen terminologischen Gedankens und die Förderung der Fachsprachen in den letzten Jahren. - Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17-23. VIII 1970. Pars I. Tallinn, lk. 245-249.

- Kutsehaigused 1979 = Kutsehaigused. Tallinn.
- Kvitko, I. S. 1976 = И.С. Квитко, Термин в научном документе. Львов.
- Leitšik, V. M. jt. 1977 = В.М. Лейчик и др., Терминология информатики (теоретические и практические вопросы). - Информатика 2. (Итоги науки и техники.)
- Liivaku, U. 1978, Kust king keelt pigistab. Tallinn.
- Matemaatika 1978 = Matemaatika oskussõnastik. Tallinn.
- Mereste, U., 1969, Oskuskeelee üldprobleeme kaug- ja lähivahetuses II. - Keel ja Kirjandus, lk. 583-590.
- Mereste, U., 1978, Palju rohkem kui lihtsalt üks järjekordne oskussõnaraamat. - Keel ja Kirjandus, lk. 177-181.
- Ots, H. 1976, Homo faber Estonicus'e vokabulaar. - Keel ja Kirjandus, lk. 753-756.
- Paul, H. 1960 = Г. Пауль, Принципы истории языка. Москва.
- Reformatski, A. A. 1961 = А.А. Реформацкий, Что такое термин и терминология. - Вопросы терминологии. Москва, стр. 46-54.
- Russki 1969 = Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского языка. Москва.
- Räisänen, A. 1978, Kantasanan ja johdoksen suhteesta. - Virittäjä, lk. 321-341.
- Rätsep, H. 1971, Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. - Keel ja struktuur 5. Tartu, lk. 43-69.
- Skujiņa, V. 1977 = В. Скуиня, Взаимодействие закономерностей словотворчества. - Mūsā kalba nr.5, стр. 37-45.
- Trummal, V. 1979, Arheoloogia alused. Tallinn.
- Tuldava, J., Villup, A. 1976, Sõnaliikide sagedusest ilukirjandusproosa autorikõnes. - Tartu RU toimetised 377. Tartu, lk. 61-106.
- Ufimtseva, A. A. 1977 = А.А. Уфимцева, Лексическая номинация (первичная нейтральная). - Языковая номинация. (Виды наименований.) Москва.
- Vare, S. 1979, Lähtekohti eesti derivatsioonini käsitlemiseks. Tallinn.
- Veidemann, R. 1973 = Р. Вейдемане, О месте глагола в терминологических системах. - Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, стр. 130-139.
- Wüster, E. 1979. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Teil 1. Wien/New York.
- ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn.

ГЛАГОЛ И ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ГНЕЗДА В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ НАУКИ И ТЕХНИКИ

Хенн Саари

Р е з ю м е

Автор исходит из концепции, согласно которой потенциальные языковые единицы, порождаемые сетями регулярности литературного языка, независимо от узуса оказываются соответствующими нормам, если сами сети регулярности не противоречат нормам.

Глаголы являются, наравне с другими частями речи, нормальными, безоговорочными членами терминологических полей. Существование термина-глагола не зависит от существования его производных в данном поле (в данной терминологии). В глагольных словообразовательных гнездах носителем терминологического значения является глагольная основа. Как правило, существует и глагол-лексема (в единичных случаях он "блокирован", оказывается "фоновым" относительно своих производных).

В статье подвергаются анализу глагольные словообразовательные гнезда, входящие в состав терминологии по информатике и вычислительной технике. Описаны явления полисинтетизма, связанные со словообразованием в эстонском языке науки и техники. Проанализировано употребление т. н. раскольных сочетаний и определена степень свойственности их эстонским научным стилям.

Введены понятия: блокирование (структурные, семантические и прочие препятствия, исключающие употребление какого-либо из членов гнезда), двойное отношение (напр., одно производное слово соответствует одновременно как переходному, так и возвратному глаголу), разложение (производному слову соответствует словосочетание с глаголом) и др.

Даны некоторые практические указания составителям специальных словарей.

PERFEKTI KASUTAMISE SEMANTILISTEST TINGIMUSTEST
TÄNAPÄEVA EESTI KERLES

Ülle Ustal

1. Grammatilised ajavormid märgivad ajalisi suhteid sündmushetke ja kõnelemishetke vahel. Antud sündmus, tegevus või olemine võib toimuda kõnelemishetkega samaaegselt, sel-
lest varem või hiljem. Kõnelemishetkel toimuvat tegevust või olemist väljendab grammatiline olevik, kõnelemishetkest va-
rem toimunud tegevust või olemist grammatiline minevik. Mi-
nevikulise tegevuse või olemise ajaline vahekord kõnelemis-
hetkega võib lauses olla erinev. Tegevus või olemine võib aset leida kas vahetult enne kõnelemishetke või varem, ta võib olla seotud kõnelemishetkega või jääda väljapoole sisulist seost olevikuga. Vastavalt sellele on kindlas kõneviisis kolm minevikuaega: liht-, täis- ja enneminevik e. imperfekt, per-
fekt ja pluskvamperfekt.

Et järgnevas analüüsis on tähelepanu all perfekt, siis vaatleme lühidalt, mida meie grammatikakirjanduses on per-
fekt kasutamise kohta öeldud. E. Vääri "Eesti keele õpikus" ei ole perfekt kasutamist vaadeldud. Küll aga on sellele tä-
helepanu pööratud K. Mihkla, L. Rannuti jt. "Eesti keele lau-
seõpetuse põhijoontes". Peaaegu sõna-sõnalt kattub sellega A. Valmise, K. Mihkla "Eesti keele süntaksi" perfektikäsit-
lus. Nimetatud käsitluste järgi väljendab perfekt mineviku-
list tegevust või olemist, mis võib ulatuda kõnelemishetkeni ja jätkuda isegi edaspidi ja mis kannab resultatiivset ise-
loomu. Täismineviku puhul on oluline tegevuse või olemise si-
suline seos olevikuga, mille seisukohalt nenditakse täismi-
nevikuga märgitud tegevust või olemist kui toimunud fakti. Täisminevikus olev öeldisverb võib märkida tegevust või ole-
mist,

1) mis kõnelemishetkeks on lõppenud, näit. Koosolek on ammu lõppenud.

2) mis ise või mille tulemus kestab veel kõnelemishet-
kel, näit. Laps ongi juba rääkima hakanud.

3) mis väljendab kunagi varem toimunud sündmusi, näit. Jalgratas on juba ammu leiutatud. (Mihkla 1974, 95-97).

Oluline on, et seda minevikus alanud või toimunud sündmust vaadeldakse olevikuhetkest lähtudes ja tunnetatakse tema enda või tema resultaadi ulatust vaatlejani (Valgma, Remmel 1970, 116; Aavik 1936, 145-146). Perfekti olevikulist aspekti on eriti rõhutanud E. Kindlam: täisminevik testab mingi minevikulise tegevuse asetleidmisest praegushetke seisukohalt, kusjuures talle on (sageli) tunnuslik ka tegevusprotsessi ajaline ulatumine olevikku, millega tekib mulje selle kestmisest, vältimisest. Lause Nagu teame, on Roomas säilinud rohkesti ehitusmäälestisi ja varemeid annab edasi, et midagi on minevikust meieni jõudnud, me võime neid säilinud ehitusi, varemeid näha, nende tunnustajad olla. Lause Ehitusmaterjalide tööstus on eriti kiiresti arenenud pärast Teist maailmasõda märgib, et ehitustegevus on pärast sõda hakanud pidevalt edenema, et see edasimineku ulatub kõnelemishetkeni (s. t. olevikuni) ja kestab praegugi (Kindlam 1976, 77-78).

Seega märgib täisminevik meie grammatikaraamatute põhjal minevikulist tegevust ja olemist, mis on tulemusliku iseloomuga või on lõpetatud. Täisminevikuga kui minevikuolevikuga väljendatud tegevused ja olemised seisavad sisulises seoses kõnelemishetkega.

Tegelikult on perfekti tähendus komplitseeritum kui minevikus toimunud (lõpetatud) tegevus, mis ise või mille tagajärjed on kestnud kõnelemishetkeni. Selle kinnituseks vaatleme järgmiste lausete tähendusi:

- (1) Mees on parandanud jalgratast
- (2) Tütar on sarnanenud emaga
- (3) Mees on süüdanud sigareti
- (4) Brigaad on ehitanud elamu
- (5) Õun on ussitanud

Ainult lause (1) väljendab otseselt subjekti minevikulist tegevust, mille tagajärjed (parandatud jalgratas) on kestnud kõnelemishetkeni. Lause (2) viitab subjekti minevikus olnud seisundile, mis kõnelemishetkel enam ei kehti. Lause (3) väljendab eelkõige objekti seisundit kõnelemishetkel. Subjekt ja tema minevikuline tegevus on lause tähenduses teisejärgulised. Lause (4) väidab, et kõnelemishetkel on olemas midagi, mida enne ei olnud. Lause (5) tähendusest on raske leida midagi minevikulist, pigem väljendab see subjekti seisundit kõnelemishetkel.

Perfektilause tähendus ja perfektiaegade kasutamine ei sõltu ainult väljendatavatest ajasuhetest, vaid ka lause sün-

taktilisest struktuurist ja verbi semantilisest omadustest. Eesti keeles on verbe, mis võivad esineda perfektis ainult teatud süntaktilistes ümbrustes. Võrdleme näiteks lauseid Pidu lõpeb → Pidu on lõppenud ja Pidu kestab → ⁺Pidu on kestinud. Verb kestma ei võimalda samasuguse struktuuriga perfektilauseid kui verb lõppema. Küll on aga ka kestma-verbi puhul võimalik kasutada perfektilauseid, kui verb on määratud ajamäärusega, näit. Pidu on kestinud kaks tundi.

Käesoleva kirjutise eesmärgiks ongi selgitada tunnused, mis määravad perfektis esinemistingimused ja tähenduse. Lähutatakse verbi semantikast ja verbilaiendite iseloomust.

2. Perfekti kasutamistingimusi silmas pidades on oluline eristada tegevusverbe ja toimumisverbe. Grammatilise subjekti ja verbi semantiline vahekord on nende verbitüüpide puhul erinev. Toimumisverbide grammatiline subjekt on semantiliselt tegevusalis, objekt, millega midagi juhtub, toimub. Näit. Taldrik purunes. Nöör tõmbus pingule. Toimumisverbid vastavad küsimusele "Mis juhtus (x-ga)?", "Mis toimus (x-ga)?", kus x on mingi nimisõna, lause grammatiline subjekt. Tegevusverbide grammatiline subjekt on semantiliselt agent, verb väljendab aktiivset tegutsemist, seda, mida keegi teeb. Näit. Mikk jooksis. Mehed naersid. Lause, mis sisaldab tegevusverbi, vastab küsimusele "Mida tegi x?". Verb võib väljendada samaaegselt nii toimumist kui tegevust. Toimumisverbina ta kutsub esile objektinoomeni seisundi muutuse. Tegevusena ta väljendab, mida subjektnoomen teeb. Näit. lause Harry purustas taldriku puhul: Mida tegi Harry? - Ta purustas taldriku. Mis juhtus taldrikuga? - Harri purustas ta. Seega võib verb väljendada 1) toimumist, 2) tegevust, 3) nii toimumist kui tegevust (Chafe 1975, 116-120).

Lause ei ole tavaliselt ühetähenduslik. Ühest küljest võib ta viidata toimuvale sündmusele või konstateerida seda. Sel juhtumil kujutab sündmus endast konkreetset, alguse ja lõpuga ilmingut (Peeter laulab). Teisest küljest võib seesama lause kanda üldise kinnituse tähendust, mis on umbes ekvivalentne väitele "Peeter on laulja". Sellistel juhtudel ei ole juttu mitte üksikust, mööduvast sündmusest, vaid pigem ajaga mitteseotud tendentsi olemasolust, mis haarab määramatult hulga sündmusi. Teist tüüpi tähenduse korral lisandub verbi semantikkasse tunnus "üldine" (Chafe 1975, 116-120). Kuigi ühed verbid esinevad sagedamini tunnusega "üldine", teised "mit-

teüldine", võib tunnus "üldine" fakultatiivselt lisanduda enamikule verbidele.

Tunnus "üldine" vastab tegevuse imperfektiivsele, irresultatiivsele aspektile, "mitteüldine" perfektiivsele, resultatiivsele aspektile, Verbe, mida need tunnused iseloomustavad, on nimetatud ka vastavalt kursiivseteks ja terminatiivseteks verbideks. Käesoleva töö seisukohalt väärirõhutamist, et "üldine" (jätkuv, irresultatiivne) või "mitteüldine" (mööduv, resultatiivne) ei ole seega enamasti verbi enda, vaid konkreetse lause, verbifraasi tähendus, s. t. olulised on ka verbi laiendid.

Terminatiivsed verbid väljendavad tegevust, mille puhul tegevusprotsess on lõppenud või kindlasti lõpeb. Kursiivsed verbid tähistavad sellist tegevust, mis võib kesta pidevalt ja ei sisalda endas mingeid eeldusi tegevuse katkestamiseks. Kursiivsed on nn. seisundiverbid, terminatiivsed verbid kutsuvad esile seisundimuutuse (vt. näit. Šeljakin 1978, 43-45).

Perfekti kasutustingimuste ja tähenduse sõltuvust verbi semantikast on täheldanud ka W. L. Chafe. Ta märgib, et semantiline tunnus "üldine" võib teatud tingimustel lubada või takistada perfekti kasutamist ja kuna sel tunnusel pole pindstruktuuris selget väljendust, on perfektilaused tihti mitmetähenduslikud, nad võivad olla üldised või mitteüldised, näit. (1) Peeter on laulnud. Seetõttu on lihtsam alustada perfekti tähenduse selgitamist mitteüldistest perfektilausetest nagu (2) Uks on avatud. Verbifraas tähistab siin seisundit ja tegevusajalise kohta väidetakse, et ta on selles seisundis kõnelemishetkel. Kui võrdleme seda lausega 'Uks on lahti', mis annab edasi põhimõtteliselt sama tähenduse, siis näeme, et perfektilause viitab selle seisundi lähetele minevikus, et uks avanes mingil ajal enne kõnelemishetke.

Laused (3) Uks on avanenud ja (4) Peeter on avanud ukse väljendavad juba sündmust, mitte staatilist seisundit. Mõlemad laused väidavad samuti nagu lause (2), et uks on lahti. Lauseis (3) ja (4) on see seisund aga tuletatud sündmusest. Seisund jätkab säilimist kõnelemismomendil, sündmus toimus varem. Igasugusel sündmusel peab olema tagajärg. Seisundile eelnenud sündmuse tagajärg on ilmselt seersama kõnealune seisund.

Mõnikord on seisund tugevamini seotud kontekstiga. Näiteks lause (1) sündmuseks on fakt, et Peeter laulis. Kon-

tekstist sõltuvalt võib selle sündmuse tagajärjeks olla 1) meie teadasaamine (kui me varem kahtlesime selles), et Peeter üldse oskab laulda; või et 2) Peetril on nüüd võimalus sõita koju, sest ta tegi kõik, mille pärast ta siin oli; või et 3) nüüd algab programmi järgmine number, või veel midagi. Missugune ka ei oleks selle sündmuse konkreetne tagajärg - lauses (1) väidetakse, et tulemsituatsioonis jätkab säilimist, kuid et sündmus, mis viis selle situatsioonini, toimus enne seda momenti, mil temast räägitakse. Lause (1), samuti ka lause (5) Peeter on avanud ust kirjeldavad situatsioone, mis jätkavad säilimist kõnelemishetkel. Neid lauseid võib aga tõlgendada pigem üldises kui mitteüldises mõttes. Üldisele lausele on iseloomulik, et konkreetne sündmus on seotud ajavälise mittekonkreetsusega. Perfektilauseid võib võrrelda mitteperfektilausedega Peeter laulab ja Peeter avab ust, mille puhul konkreetne sündmus on seotud konkreetse olukorraga.

Kellegile tuginedes võib öelda, et lausel (1) võib olla mitte ainult see tähendus, et Peeter alles lõpetas laulmise, vaid ka see, et ta määratu arv kordi laulis minevikus.¹ Lausetel (2) ja (3) ei ole üldist tähendust.

Chafe väidab, et perfekti võivad esineda kõik tegevusverbid. Verbid, mis ei väljenda tegevust (seisundiverbid ja toimumisverbid) võivad perfekti esineda ainult siis, kui nad on mitteüldised. Üldised seisundiverbid ja toimumisverbid ei saa perfekti esineda. Näiteks lause Tee on olnud lai on ebagrammatiline, kuna selle lause verbil on üldine tähendus ja ta ei väljenda tegevust. Kui aga piirata verbi tähendust mõne adverbiga, siis on perfekt kasutatav, sest adverbid muudavad lause tähenduse mitteüldiseks, näit. Tee on olnud lai juba ammu. (Vt. Chafe 1975, 197-201.)

Käesolevas töös on vaatluse alla võetud perfekti kasutamine lihtlauses. Analüüsi materjaliks on kontekstivabad laused, mis koosnevad verbist ja selle reksiooniliselt seotud laienditest, mallid $N_{nom}^1 V$, $N_{nom}^1 V N_{ngp}^2$, $N_{nom}^1 V N_{part}^2$ ja $N_{nom}^1 V X$, kus X on mõni muu seotud verbilaiend peale objek-

¹ Lause (5) on eesti keeles tõlgendatav ainult teises tähenduses, sest sihitise lausetes väljendab eesti keeles sihitise kääne verbifraasi üldist või mitteüldist tähendust (vrd. lauseid (4) ja (5)). Lähemalt käsitletakse seda tüüpi lauseid lk. 87 jj.

Lausemall N^1_{nom} V

1. Tegevusverbid

Tegevusverbid osutavad, mida keegi teeb. Tegevusverbiga perfektilause vastab küsimusele 'Mida on teinud x?', kus x on nimisõna tunnusega 'elus'. Näiteks:

Ema on kudunud. - Mida ema on teinud?

Tegevusverbide grammatiline subjekt on semantiliselt agent, tegevuse aktiivne sooritaja.

Tegevusverbidega perfektilauseid on kahetähenduslikud. Ühest küljest võivad nad viidata mingile konkreetsele sündmusele või tegevusele, väljendades, et tegevus on kõnelemishetkeks lõppenud. Näit. Isa on reisinud. Teisest küljest võib sel lausel olla ka üldise kinnituse iseloom. Lauset võib mõista mitte ainult selles tähenduses, et isa alles lõpetas reisimise, vaid ka, et ta üldse on kunagi sellise asjaga tegelnud, määramatu arv kordi reisinud minevikus. Kontekstita on loomulikum sellise perfektilause interpreteerimine teises tähenduses, üldise kinnituseks.

Mõlemas nimetatud tähenduses võib perfekti kasutada igasugust tegevusverbi:

Sportlane on aerutanud. Külaline on aevastanud. Poiss on huligaanitsenud. Seeneline on hõikunud. Meister on hõõveldanud. Neiü on uisutanud. Vanaisa on jalutanud. Mees on joonud. Rahvas on juubeldanud. Perenaine on kedranud. Võistleja on kiirustanud. Poisipõnn on kisanud. Naaber on koputanud. Vanaema on koristanud. Haige on kõhinud. Seltskond on lõbutsenud. Jne.

2. Toimumisverbid

Toimumisverbide grammatiline subjekt on semantiliselt objekt, tegevusalis, millega midagi juhtub. Need verbid on tähenduselt kaheksagused: resultatiivsed ja irresultatiivsed. Resultatiivsetena esinevad verbid, mis väljendavad tegevusobjekti (ehk grammatilise subjektsõna) seisundimuutust. Irresultatiivsed toimumisverbid väljendavad seisundit, mis jätkub ühesugusena, muutumatuna.

2.1. Resultatiivsete toimumisverbidega perfektlausend osutavad, et nimisõna on muutnud oma seisundit, näit. Taldrik on purunenud. Nõör on pingule tõmbunud. Verb sellistes lausetes väljendab protsessi. Kuna protsess eeldab nimisõna ja seisundi vahelise suhte olemasolu, siis võib öelda, et subjektsõna on sellistes lausetes verbi mõjutuse objektiks. Selliste toimumisverbide perfektlausetel ei ole mitut tähendust, nagu tegevusverbide perfektlausetel. Neil lausetel ei ole üldist tähendust, vaid nad väljendavad konkreetset seisundimuutust, tegevusobjekti (grammatilise subjekti) seisundit kõnelemishetkel.

Kõik resultatiivsed toimumisverbid võivad esineda perfektis. Verbi tähenduse järgi võib resultatiivsed toimumisverbid jaotada mitmesse eri rühma, kusjuures verbi semantilised omadused määravad ka perfektilause täpsema tähenduse.

2.1.1. Verbid, kus protsess on ajaliselt määratud. Perfekt väljendab olukorda, kus protsess on lõppenud. Tagajärjeks on subjekti uus seisund.

Haav on armistunud. Laev on hukkunud. Ametnik on bürookraadiastunud. Kontrollitöö on ebaõnnestunud. Udu on hajunud. Supp on jahtunud. Autojuht on invaliidistunud. Keha on kängestunud. Tuli on kustunud. Suhkur on lahustunud. Sadu on lakanud. Ta on lesestunud. Koosolek on lõppenud. Oks on murdunud. Vandenõu on nurjunud. Pendel on peatunud. Uks on sulgunud. Jne.

2.1.2. Momentaanid väljendavad hetkelist toimumist. Ka siin väljendab perfekt toimumingu lõppemist. Tagajärjeks on olukord, kus protsess enam ei toimu, mingist subjekti seisundist ega seisundimuutusest otseselt ega rääkida ei saa.

Lauluviis on helatanud. Uks on kiiksatanud. Vanker on jõnksatanud. Torupill on jõuratanud. Klaas on kilksatanud. Tass on kolksatanud. Pauk on kõmatanud. Hoop on lajatanud. Äike on kärgatanud. Uks on paugatanud. Piits on sihvatanud. Jne.

2.1.3. Verbid, mis väljendavad jätkuvat, kuid pidevalt muutuvat protsessi. Sellesse rühma kuuluvad translatiivsed ja üleminevat tegevust väljendavad refleksiivid. Perfekt väljendab sel juhul subjekti mingit vahepealset seisundit, s. t. kõnelemishetke seisundit võrrelduna mingi varasema vaatlushetke seisundiga.

Sõbranna on elavnenud. Rong on liginenud. Auto on lähenenud. Ta on noorenenud. Jõud on nõrgenenud. Nuga on nõrinenud. Ilm on pimenenud. Kaaslane on rahunenud. Taevas on selginenud. Valu on tuimenenud. Inimene on vananenud. Liikumine on aeglustunud. Mäng on hoogustunud. Haigus on progresseerunud. Maavärin on intensiivistunud. Jne.

2.2. Irresultatiivsed toimumisverbid ei väljenda seisundi muutust. Protsess püsib ühesugusena, teda ei saa interpreteerida resultatiivsena, toiming ei kutsu subjektis esile mingeid muutusi, subjekt ei ole mõjustatud. Sellistest lausetest ei saa seetõttu kasutada perfektivormi. Näit. +Pidu on kestnud. Küll aga võib kasutada Pidu on kestnud juba mitu tundi. Adverbiaalid konkretiseerivad verbi tähendust ja verbifraasi võib nüüd vaadelda kui resultatiivset. Sel juhul on perfekti kasutamine võimalik. Analoogiliselt ei saa ka järgmisi lauseid kasutada perfektis ilma laienditeta:

+Tuli on hubisenud. +Pea on huuanud. +Umbrohi on lokaanud. Jne.

Lausemall $N_{\text{nom}}^1 V N_{\text{ngp}}^2$

Kolmekäändelise objektiga verbide puhul võib objekt olla kas nominatiivis, genitiivis või partitiivis, sõltuvalt mitmesugustest lisatingimustest. Genitiivis ja nominatiivis esinevat objekti nimetatakse täisobjektiks, partitiivis esinevat objekti osaobjektiks. Tegurid, millest eesti osa- ja täisobjekti valik sõltub, jagunevad kahte liiki: 1) niisugusteks, mis on seotud verbiga ja 2) niisugusteks, mis on seotud objektnoomeniga.

Verbiga seotud objektivaheldus väljendab aspektilist laadi tähenduserinevusi. Lausepaaris

(1) Kristjan kirjutas luuletust

(2) Kristjan kirjutas luuletuse

vormistab osaobjekt (1) tegevuse jätkuvat, lõpetamata, imperfektiivset aspekti, täisobjekt (2) aga tegevuse lõpetatud, perfektiivset aspekti (Rajandi, Metslang, 1979, 3).

H. Rajandi ja H. Metslangi uurimusele "Määramata ja määratud objekt" toetudes võib esile tõsta järgmisi, käesoleva töö seisukohalt huvipakkuvaid objektivahelduse printsiipe.

Aspektiilist laadi tähenduserinevusi on võimalik väljendada ainult niisuguse objektinoomeni korral, mida võib ühemõtteliselt interpreteerida kui "asja". Objektinoomeni andaga seotud objektivahelduse puhul ei ole otsest seost verbi tähenduse ja objektinoomeni käände vahel. Kui objektinoomenit võib interpreteerida kaheti, nii "asjana" kui "ainena", siis väljendab objektsõna kääne eelkõige neid erinevaid tähendusi ja seejärel alles need tähendused ise võimaldavad või ei võimalda väljendada verbi aspekti. Genitiivis objektinoomen on tähenduses "asi", näit. Tiiu ostis jäätise. Partitiivis objektinoomen on tähenduses "aine", näit. Tiiu ostis jäätist.

Seega partitiivobjektiga ja genitiivobjektiga perfektilauseste tähenduse erinevus võib sõltuda kas verbi tähendusest või objektinoomenist.

1. Verbid, mis esinevad perfektis ainult täisobjektiga

1.1. Eesti keeles on rida verbe, mis väljendavad niisugust tegevust, millel pole ajalist mõtet. Selline tegevus ei saa kesta, verb väljendab vaid objekti seisundimuutust. Lähitudes verbiga väljendatud tegevuse laadist, võib öelda, et terminatiivsus (perfektiivsus, resultatiivsus) sisaldub verbi tähenduses. Nende verbidega ei kasutata ka preesensis osaobjekti. Mõttekas on ainult täisobjektiga lause, näit. Ma hülgab lapse. Ka perfektis võivad need verbid esineda ainult täisobjektiga, näit. Ma on hüljanud lapse. Preesensivormis verbiga lause väljendab tulevikku, perfektilause aga näitab, et seisundimuutus on juba toimunud ja selle tagajärjeks on objekti uus seisund. Seega väljendab perfekt objekti uut seisundit.

Viiuldaja on katkestanud mängu. Mees on kaotanud rahakoti. Rektor on eksmatrikuleerinud üliõpilase. Poiss on kosinud nooriku. Tüdruk on leidnud rätiku. Ta on lapsendanud poisi. Jooksja on nikastanud jala. Kelner on pillanud taldriku.

1.2. Tegevusverbid, mis võivad esineda nii terminatiivsetena kui kursiivsetena. Terminatiivsust ja kursiivsust ei väljenda mitte verb ise, vaid verbifraas - verb koos objektiga, kusjuures objektsõna peab olema ühemõtteliselt interpreteeritav kui "asi". Täisobjektiga verbifraas Mees süütab

sigareti on terminatiivne, täisobjekt väljendab tegevuse perfektiiivset, resultatiivset aspekti. Osaobjektiga verbifraas Mees süütab sigaretti on kursiivne. Osaobjekt väljendab tegevuse jätkuvat, imperfektiivset, irresultatiivset aspekti. Perfekt on võimalik ainult täisobjektiga verbifraasist, s. t. terminatiivsest verbifraasist: Mees on süüdanud sigareti. Perfektilause väljendab objekti kõnelemishetke seisundit, mis on verbiga väljendatud minevikulise tegevuse tagajärg. See, et tegevus on kõnelemishetkeks lõppenud, järeldub loogiliselt, lause ise otseselt seda ei väida.

Kursiivsest verbifraasist perfekti kasutada ei saa. See on ehk võimalik küll adverbiaalsete lisalaiendite korral, mis muudavad partitiivsegi objektiga verbifraasi tähenduse terminatiivseks, näit. Mees on süüdanud sigaretti juba paar minutit, aga ikka ei saa põlema. Loogilisem oleks siingi siiski Mees on proovinud/üritanud süüdata sigaretti..., mis on hoopis teise verbi perfektilause.

Isa on avanud akna. Õpetaja on dikteerinud lause. Oktoobrilaps on esitanud luuletuse. Laev on hivanud ankrur. Naine on katnud laua. Ta on lavastanud näidendi. Treial on lõpetanud töö. Peremees on palganud teenija. Komisjon on pitseerinud toa.

2. Verbid, mis esinevad perfektis nii täis- kui osaobjektiga

Verbifraasid, mis esinevad perfektis igasuguse objektivormiga, jagunevad tähenduselt kahte suurde rühma: objektnoomeni valik sõltub tegevuse aspektist ja objektnoomeni valik sõltub objektsõnast.

2.1. Lausetes, kus objektnoomeni vormi valik ei sõltu objektsõnast, vaid tegevuse aspektist, on ka perfektilause tähendus tingitud verbi semantilistest omadustest.

2.1.1. Verbid, mis väljendavad translatiivset (üleminevat) tegevust, esinevad perfektis nii täis- kui osaobjektiga, kuid lausete tähendused võivad olla erinevad.

Kui verb esineb perfektis koos osaobjektiga, väljendab perfektilause mingit objekti vahepealset seisundit, näit. Korrektor on eestipärastanud artiklit, s. t. artikkel on eestipärasem (kui enne). Kui verb esineb perfektis täisob-

jektiga, siis väljendab lause tegevusprotsessi lõppemist, objekti lõplikku seisundimuutust, näit. Korrektor on eestipärastanud artikli, s. t. artikkel on eestipärane (mida ta enne ei olnud). Si osa- ega täisobjektiga perfektilause rõhuta subjekti minevikulist tegevust ega tegevuse jätkumist või lõppemist, vaid mõlemal juhul tegevuse tulemust - objekti seisundit. Ühel juhul on see vahepealne, millegagi võrreldav seisund, teisel juhul lõplik, uus seisund. Verbifraasi tähendus on seega mõlemal juhul terminatiivne, väljendab tegevuse resultatiivsust. Alati ei olegi võimalik "vahepealse" ja "lõpliku" seisundi vahele kindlat piiri tõmmata, kuna translatiivse tegevuse igasugune "katkemine" väljendab objekti seisundit ja seetõttu on partitiivse ja genitiivse objektiga perfektilauseid translatiivsete verbide korral tihti kommunikatiivses mõttes võrdväärsed, vrd. Ajakirjanik on lühendanud artikli/artiklit.

Salk on kindlustanud hoone/hoonet. Mehed on kuivendanud soo/sood. Ema on puhastanud mantli/mantlit. Suits on tahmanud lage/lae. Naaber on uuendanud mööbli/mööblit.

2.1.2. Verbid, mis väljendavad millegi loomist, mida enne verbiga nimetatud tegevust olemas ei olnud. Selliste verbide osaobjektiga ja täisobjektiga perfektilausestel on selgelt erinev tähendus. Osaobjektiga perfektilausestel, näit. Brigaad on ehitanud elamut, on üldise kinnituse iseloom. Perfekt ei väljenda tegevuse lõppemist, vaid seda, et tegija on kuni kõnelemishetkeni teinud vastavat tegevust, otsestelt objekti kohta ei väljenda partitiivse objektiga lause midagi. Täisobjektiga perfektilause Brigaad on ehitanud elamu väidab, et on olemas elamu, mida enne ei olnud. Perfekt väljendab olukorda, kus subjekti tegevuse tulemusena on tekkinud uus objekt. Seega osaobjektiga perfektilauses rõhutatakse subjekti tegevust, täisobjektiga perfektilauses rõhutatakse tegevuse tulemust, objekti olemasolu.

Lapsed on kirjutanud kontrolltöö/kontrolltööd. Kunstnik on maalinud pildi/pilti. Leiutaja on konstrueerinud uue aparadi/uut aparati. Ema on kudunud kampsuni/kampsunit.

2.2. Objektnoomeni vormi valik sõltub objektsõna enda tähendusest, kui objekt võib tähistada niihästi "asja" kui

"ainet". Kui objektnoomen on tähenduses "aine", siis esineb ta partitiivis, kui tähenduses "asi", siis esineb ta genitiivis.

Genitiiviga lause, kus objektnoomen tähistab "asja", on terminatiivne ja perfektilause väljendab objekti kui "asja" uut seisundit, näit. Müüja on kaalunud suhkrut, s. t. suhkur (kui "tervik" või "asi") on kaalutud. Partitiivobjektiga lause, kus objektnoomen tähistab "ainet", viitab ainult tegevuse toimumise faktile, objektsõna määra või hulga kohta ei ütle ta midagi, samuti ka mitte tegevuse resultatiivsuse kohta. Siiski on "ainelise" partitiivobjektiga perfektilause võimalikud, sest partitiiv ei tulene siin verbiast, vaid objektsõnast endast, ja seetõttu partitiiv ei määra ühemõtteliselt verbi imperfektiivset aspekti, nagu "asja" tähistava objektsõna puhul. Et partitiivobjektiga verbifraas on kursiivne, väljendab jätkuvat tegevust, siis ei saa ka perfektilause väljendada midagi tegevuse tulemuse, s. t. objekti seisundi kohta, näit. Müüja on kaalunud suhkrut. Sellistel perfektilausestel on üldise kinnituse iseloom. Perfekt väidab, et subjekt on enne kõnelemishetke teinud vastavat tegevust, otseselt objekti kohta ei väljenda partitiivse objektiga perfektilause midagi.

Perenaine on koorinud porgandi/porgandit. Anu on hakkinud sibula/sibulat. Kokk on keetnud supi/suppi.

2.3. Mõnede verbide puhul on partitiiv- ja genitiivobjektiga laused samatähenduslikud, vähemalt kommunikatiivsest aspektist võrdväärised, näit. Ta on kaotanud julgust/julguse. Ilmselt on julguse kaotamine niisugune akt, mida on raske tõlgendada puhtimperfektiivselt, jätkuvana, kõnemomendi või mõne teise tegevuse suhtes lõpetamatuna. Kuna aga objekt on "aine", siis on partitiiv ka perfektilauses võimalik (vrd. Ta on kaotanud rahakoti - kui objekt on "asi", siis mitteimperfektiivse tegevusaspekti korral on ainus võimalik objektikääne genitiiv). Samuti on mitmete translatiivsete verbide puhul sisuliselt võimatu vahet teha "lõpliku" ja "vahepealse" seisundi vahel, näit. lauses Detailid on väsitanud kuulaja/kuulajat.

Partitiivse ja genitiivse objektiga perfektilauseid on samatähenduslikud ka siis, kui objektiks on mõni kehaliiget tähistav sõna. Sel juhul väljendatakse nii genitiivi kui partitiiviga tegevuse terminatiivset, resultatiivset aspekti

ja perfekt väljendab objekti uut seisundit, näit. Mees on vigastanud käe/kätt.

Lausemall N_{nom}^1 V N_{part}^2

Verbid, mis seostavad endaga ainult partitiivset objekti, on kas seisundiverbid või tegevusverbid. Oma tähenduselt on nad kursiivsed. Perfekti kasutamine on kõikide verbide puhul võimalik, kuid perfekti tähendus sõltub verbide semantilistest tunnustest. Põhiline erinevus on selles, kas perfektlause väljendab midagi objekti seisundi kohta või subjekti tegevuse või seisundi kohta.

1. Objekti seisundit kasitlevad perfektlaused

1.1. Emotsionaalset tegevust või seisundit väljendavad verbid. Selle rühma verbe iseloomustab objekt tunnusega "elus". Objekt on verbi tegevusest mõjustatud.

1.1.1. Verbid väljendavad objekti emotsionaalset seisundit. Sellised verbid esinevad põhiliselt koos "elutu" subjektiga. Verbifraas on terminatiivse tähendusega. Grammatiline subjekt on semantiliselt "vahend" (ka siis, kui subjekt on tunnusega "elus") ja ka perfektlause ei väljenda midagi subjekti kohta, vaid väljendab objekti seisundimuutust, näidates, et on tekkinud objekti uus seisund, näit. Vastus on häälestunud õpetajat, s. t. õpetaja on häälestunud.

Sündmus on heidutanud vaatajat. Film on kütkestanud publikut.

1.1.2. Verbid, mis võivad esineda nii elus kui elutu subjektiga. Selliste verbide "elus" subjekt väljendab semantiliselt tegijat ja vastavate perfektlausetega tähendus võib olla kolmesugune: 1) subjekt on teinud midagi, mille eesmärk on objekti seisundit muuta, 2) subjekt on teinud midagi, mis on objekti seisundit muutnud, 3) objekti seisund on muutunud. Lause Jaan on solvanud tüdrukut võib tähendada 1) Jaan on teinud midagi sooviga, et tüdruk solvuks, 2) Jaan on teinud midagi sellist, mis on tüdrukut solvanud, 3) tüdruk on solvunud.

"Elutu" subjektiga perfektlaused esinevad vaid kolmandas nimetatud tähenduses, väljendades objekti seisundimuutust.

tust, näit. Vastus on solvanud tüdrukut, s. t. tüdruk on solvanud.

Vastaja/vastus on üllatanud õpetajat. Külaline/pimedus on hirmutanud last. Jahimees/pauk on ärritanud looma.

1.1.3. Verbid, mis võivad esineda ainult "elus" subjekti-ga. Perfektilause väljendab subjekti minevikulist tegevust. Subjekt on enne kõnelemishetke teinud midagi, mille eesmärk on objektis seisundimuutust esile kutsunud. Ei ole teada, kas objekti seisund on muutunud.

Õpetaja on häbistanud valetajat. Vanaema on hellitanud last. Kasvataja on hurjutanud poisikest.

1.2. Tegevusverbid

Selliste verbide perfektilauseste tähendus on kahesugune: nad väljendavad subjekti minevikulist tegevust või objekti seisundit kõnelemishetkel. Osa verbide puhul on objekti seisundimuutus ilmne, näit. Kass on kriimustanud last, s. t. last on kriimustatud, lapsel on kriimud. Aga ka sellised laused nagu Agitaator on agiteerinud valijat väljendavad pigemini seda, mis objektile on juhtunud, kuigi on võimalik ka interpretatsioon, kus fookuses on subjekti tegevus, mida ta on enne kõnelemishetke teinud. Aga igal juhul ei saa öelda, et objekt ei oleks subjekti tegevusest mõjustatud. Seetõttu on kõik tegevusverbid, mis väljendavad, et subjekti tegevuse tagajärjel objekt kas tekib või kaob või on kuidagi teisiti sellest tegevusest mõjustatud, koondatud sellesse rühma üldise tähenduse alla "objekti seisundimuutus".

Selliste verbide puhul on preesenslaused selgelt kurssiivsed, väljendavad jätkuvat tegevust ega viita tegevuse tulemusele. Perfektilaused võivad aga olla terminatiivsed, väljendada tulemuslikkust. Ilmselt on terminatiivsuse võimalus nende verbide tähenduses olemas, sest enamik selles rühmas käsitletavaid verbe võib esineda ka genitiivse objektiga, kui lausesse lisandub mingi resultatiivne laiend, vrd. Kass on kriimustanud lapse veriseks. (Lähemalt vt. selle kohta Rätsep 1978, 221-224.)

Naabrimees on juhtinud hobust. Poiss on pumbanud vett.

Tüdruk on kloppinud vaipa. Ema on lõiganud leiba. Voo-rimees on sõidutanud last. Poiss on ihunud nuga.

1.3. Seisundiverbid, mis märgivad millegi katmist, kaunistamist, häristamist jne. Selliste verbide subjekt on "elutu",

lause subjektiks on eset märkiv sõna, mis semantiliselt on tegevusvahend. (Lähemalt selliste lausete kohta vt. Rätsep 1978, 223–224). Nende verbide preesens väljendab objekti seisundit, näit. Seina kaunistavad maalid. Perfekt väljendab, et see seisund on kehtinud minevikus, enam seda seisundit ei ole. Perfektilause eitab subjektsõna olemasolu, näit. Seina on kaunistanud maalid, s. t. praegu seinal enam maale ei ole.

1.4. Kui verb väljendab translatiivset tegevust, tähistab perfektilause objekti mingit vahepealset seisundit, s. t. tegevusprotsess ei pruugi olla lõppenud, perfektilause võrdleb objekti kõnelemishetke seisundit varasema seisundiga.

Nälgimine on halvendanud tervist. Auto on aeglustanud liikumist.

2. Subjekti seisundit käsitlevad perfektilaused

Perfekt väljendab midagi subjekti kohta, objekt ei ole verbi tegevusest mõjustatud. Selliste verbide subjekt on obliatoorselt tunnusega "elus".

2.1. Verbid, mis väljendavad subjekti väljapoole (objektille) suunduvat tegevust või seisundit.

2.1.1. Emotsionaalset seisundit väljendavad verbid. Perfektilause väidab, et kõnealuse verbiga väljendatud seisund on kõnelemishetkeks lõppenud. Subjekt on selles seisundis minevikus olnud, kuid kõnelemishetkel ei ole, näit. Ta on armastanud tüdrukut. Perfektilause kirjeldab subjekti olnud seisundit, ta ei anna objekti kohta mingit informatsiooni.

Noor on austanud vanemat. Õpetaja on hinnanud õpilast.

Ta on kadestanud naabrit. Poiss on vihanud kaaslast.

Tüdruk on jumaldanud seda sportlast.

2.1.2. Tegevusverbid. Perfektilause väidab, et subjekt on verbiga väljendatud tegevust enne kõnelemishetke teinud, kuid kõnelemishetkel ei tee. Sellesse rühma on arvatud ka verbid, mis moodustavad koos kehaliiget märkiva objektiga lahutamatu terviku, teatud mõttes fraseoloogilise ühendi, nagu õlgu kehitama, silmi kissitama, pead noogutama.

Ta on sihtinud ulukit. Kriitik on arvustanud teost. Kuulaja on vangutanud pead. Mati on korranud õppetükki. Jahimees on küttinud hunti.

2.2. Verbid, mis väljendavad subjektile endale suunatud tegevust (seisundit). Sellesse rühma kuuluvad enamikus meelte tegevust väljendavad verbid. Perfektilaused kirjeldavad subjekti seisundit kõnelemishetkel, mitte minevikus. Vastavad preesensilaused on üldkonstateerivama tähendusega ega kirjelda mitte niivõrd subjekti seisundit kui tegevust ennast. Ühtlasi võib perfektilause väljendada, et subjekti vastav seisund on kestnud juba teatud aja.

Ta on tunnetanud ohtu. Jüri on kuulnud karjumist.

Muude laienditega verbid

Kui verbi laiendab mõni muu obligatoorne laiend, mitte objekt, võib samuti täheldada kahesuguse tähendusega verbifraase - terminatiivseid ja kursiivseid. Terminatiivsete verbifraasidega perfektilaused väljendavad subjekti seisundit kõnelemishetkel. Näit. Mängija on viskunud pikali, s. t. mängija on pikali. Perfektilause osutab, et subjekt on uues seisundis.

Õpilane on astunud laua juurde. Keha on kattunud higi-ga. Jää on muundunud veeks. Värv on segunenud lahuse-ga. Külaline on tulnud saali. Ootaja on vabanenud hirmust.

Kursiivsete verbifraasidega perfektilaused viitavad subjekti mingile minevikus olnud seisundile, mis kõnelemishetkel enam ei kehti.

Tütar on sarnanenud emale. Sõbratar on elanud linnas. Ettevõtte on allunud ministeeriumile. Maja on kuulunud müüjale. Matkajad on õöbinud telgis. Mees on viibinud pealinnas.

V i i d a t u ' d k i r j a n d u s

- Aavik, J. 1936, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu.
 Chafe, W. L. 1975, - Чейф, У.Л., Значение и структура языка. Москва.
 Kindlam, E. 1976, Meie igapäevane keel, Tallinn.
 Mihkla, K. jt. 1974, Eesti keele lauseõpetuse põhijooned, Tallinn.

- Rajandi, H., Metslang, H. 1979, Määramata ja määratud objekt, Tallinn.
- Rätsep, H. 1978, Eesti keele lihtlausete põhitüübid, Tallinn.
- Šeljakin, M. 1978, - Шелякин М.А., Сигалов П.С. Семантика и функционирование категории вида русского языка. Вопросы русской аспектологии III, Тарту.
- Valgma, J., Remmel, N. 1970, Eesti keele grammatika. Käsiiraamat, Tallinn.

ОБ УСЛОВИЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПЕРФЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Юлле Устал

Р е з ю м е

В работе рассматриваются простые предложения, которые всегда могут выступать в перфекте и предложения, которые не могут выступать в перфекте без дополнительных условий. Отдельно рассматриваются предложения с глаголами действия, предложения, обозначающие результативность и предложения, обозначающие нерезультативность.

Выводами работы является, что предложения, которые содержат в себе значение действия и результативности, могут всегда выступать в перфекте, а предложения, которые содержат в себе значение нерезультативности, могут выступать в перфекте только при наличии в предложении дополнений, которые изменяют значение нерезультативности в результативность.

LIITSÕNAD EESTIKEELSE TERMINOLOOGIA RIKASTAMISEL KÄESOLEVA SAJANDI I POOLEL

Asta Veski

Käesoleva sajandi I poolel toimunud eestikeelse terminoloogia rikastamis- ja arendamistöös on küllaltki silmapaistval kohal liitsõnade esinemus. Keeles leiduvate sõnatüvede liitmist kui uute sõnade saamise võimalust on eelmise sajandi lõpul mõnel määral kasutanud juba Kreutzwald, Grenzstein jt., XX sajandi I poolel tuli see olulisena arvesse ka terminoloogias. Sõnade liitmisel lähtuti eesti keele ehituse alustest ning suudeti paljude ainealade sõnavara liitsõnade abil märgatavalt laiendada.

Sõnade liitmisel rakendati kõiki sõnaliike, kuid teistest ulatuslikum on liitsõnade rühm, kus nii täiend- kui põhisõnaks on substantiiv. See eesti keeles ülekaalukalt esinev liitmisviis annab avaraid võimalusi mitmesuguse sisu väljendamiseks. Teiste sõnaliikide osatähtsus liitsõnade komponendina on märksa väiksem. Liitmine toimus nii nominatiivselt kui genitiivselt, harva teiste käänete kaudu.

Substantiivi liitumine substantiiviga nominatiivselt on andnud uusi oskussõnu järgmistel juhtudel.

Kui täiendsõna näitab ainet või materjali, millest põhisõnas märgitud ese on tehtud, näiteks gaasküte (tehn., keem.; der gasförmige Brennstoff), hõbemürgistus (med.; argyrismus, Silbervergiftung), jätelubi (agr.; Abfallkalk), rässeep (fütopat.; Transeife, Fischölseife), vesipõisik (vet.; Hydatide).

Kui täiendsõna näitab, mis kuju omab põhisõnaga märgitud ese või nähtus: astmiktõus (kirj.; Klimax), hällraie (mets.; Kesselhieb, Löcherhieb), kaarluide (geogr.; Bogendüne, Barchan), kabialasi (käsit.; Bördeleisen), korgaskeha (zool., vet.; corpus cavernosum, Schwellkörper), kuulliigend (fot.; Kugelgelenk), lodiluu (zool.; (os) naviculare, Kahnbein), orbvõlv (arhit.; Trompe), soerdsunnitis (agr.; Missgeburt), ulgkivi (arhit.; Kragstein), viirkülv (agr.; Bandsaat) jt.

Kui täiendsõna märgib põhisõnaga väljendatud olulist, iseloomulikku tunnust, püsivat asukohta: ennakmoodustus (med.;

Präformation), erakvähk (zool.; Eupagurus, Einsiedlerkrebs, Eremit), kiilpookimine (aiand., agr.; Keilpropfung), kiirdpunkt (arhit.; Scheitelpunkt), kiirikseen (med.; Actinomyces, Strahlenpilz), komppöid (med.; Klumpfuss), kärbesõis (bot.; Ophrys muscifera, Fliegen-Ragwurz), merisilik (zool.; Echinus, Seeigel), muhkürask (bot., fütopat.; Cryphalus), nidepitser (ajal.; eingehängtes Siegel), ogaputk (bot.; Eryngium, Mannstreu), raunsärdamine (keem., metall.; Blockrösten), suhkurtõbi (med.; Zuckerkrankheit), tõsturlihas (zool.; musculus levator), unitõbi (med.; lethargia, Schlafkrankheit), vähktõbi (med.; carcinoma, Krebs /krankheit/).

Kui täiendsõnaga tähistatakse mingit vahendit, mida rakendatakse põhisõna puhul: kateleht (bot.; Ektoderm), katevara (maj.; Deckung), manustoru (vet., lgv.; Ansatzröhre), sulgurlihas (anat.; Schliessmuskel, Sphinkter), õhkjahuti (keem., tehn.; Luftkühler).

Kui täiend- ja põhisõna kaudu väljendatud ainete tulemus esineb liitsaadusena: joodfosfor (keem.), kaaliumsiliikaat (keem.), nikkelmessing (= uushõbe, metall).

Peale nominatiivse liitumise esineb üsna hulgaliselt genitiivset liitumist, kus täiendsõna iseloomustab põhisõnaks oleva eseme, olendi või nähtuse liiki või laadi. Näiteks andepäev (jur.; Datum, Ausstellungstag), astmelaid (arhit.; Auftritt), elektriarvesti (keem., füüs.; Elektrizitätszähler), erguümbris (med.; perineurium), hanevits (bot.; ~~Lycia~~), hambaräsak (tehn.; Schränkeisen), hankaleping (maj.; Lieferungsvertrag), hinnaaland (maj.; Rabatt), hoiutühik (biol.; Depositen~~sch~~ein), jalandipikend (fot.; Stativverlängerung), kaldenurk (mät.; Neigungswinkel), kilbirohi (bot.; Alyssum, Steinkraut), kinkeakt (jur.; Schenkungsurkunde), kohaviit (bibl.; Standnummer, Platznummer, Signatur, Klassifikationsvermerk), käigutõkesti (tehn.; Hubbegrenzung), külmamõõtel (füüs.; Kältemesser), lakasäästel (vet.; Mähnen-schoner), linnukapsas (bot.; Lampsana, Rainkohl), merelaug /lau/ (geol.; Schelf), neelukivi (arhit.; Kehlstein), nii-duleedik (fütopat.; Phlyctaenodes, sticticalis), raamatuvoom /vooma/ (bibl.; Bibliomanie), seenekürblased (zool.; Platypezidae, Pilzfliegen), sibulanõlg (fütopat.; bacillus cepivorus), uksetäidis (käsit.; Türfüllung).

Nagu juba eespool öeldud, rakendati peamiselt nominatiivset ja genitiivset liitumist. Teisi käündeid leidis üsna

harva. Tähelepanuväärne on seejuures veel asjaolu, et nende esinemisel on täiendõnaks enamasti käändevormiline adverb. Näiteks: alalhoidlane (ajal., pol.-maj.; Konservativer), altkæelis (jur.; Bestechungsgeschenk), eestlaadik (ajal., Vorderlader), kõrvalatõmbur (agr.; Seitwärtszieher), mahahindam (pol.-maj., jur.; Rabatt, Preisnachlass, Abzug), tagantlaadik (ajal.; Hinterlader). - Vaid üksikudel juhtudel on täiendõnaks substantiiv, siis on aga põhisõnaks adverb, näiteks: kuseleajati (med.; harntreibendes Mittel), piimaleajati (agr.; milchtreibendes Mittel).

Adjektiivi liitumine substantiiviga on juba märgatavalt tagasihoidlikum, see esineb näiteks sõnades: järskvaib /vaiibu/ (med.; Krise), kobekivi (geogr., miner.; Tuff), koresõõt (agr.; Rauhfutter), kõvajoodis (keem., tehn.; Hartlot), pisilest (zool.; Tyroglyphus, Käsemilbe), sinilillia (bot., aiand.; Scilla, Blaustern, Meerzwiebel), umbsool (med.; intestinum coecum, typhlon, Blinddarm), väärareng (med.; Missbildung); hakuskolju (zool.; Primordialkranium), kaksisaken (ajal., arhit.; Doppelfenster), kinnismõte (med.; fixe idee), küliskäik (vet.; Passgang, Zeltgang), loonusmaks (agr., maj.; Naturallohn), lukisuss (zool.; Balonglossus, Richelwurm), neitsissigimine (bot., biol.; parthenogenesis), sakiskroon (ajal., her.; Heidenkrone, Zackenkrone, couronne antique), sunnismaisus (ajal.; Boden-, Schollenpflichtigkeit, Hörigkeit, Kolonat), sägistupp (vet.; Markscheide), vallaslaps (jur.; natürliches Kind, aussereheliches Kind), vägisvõim (maj.; vis major, force majeure, höhere Gewalt), välismaa (geogr.; Ausland).

Pronoomeni liitumine substantiivile üldiselt vähe. Esinevad mõned korrad enesekohane, omastav ja näitav asesõna, näiteks: enesetaane (jur.; Selbstablehnung), isepärane (vet.; spezifisch), isepäratu (vet.; unspezifisch), iseseisvumine (ajal.; Emazipation), omaseaduslus (ajal.; Autonomie, Selbstgesetzgebung), samakülmaajoon (geogr.; Isokryme), samasugelane (agr., zool.; Homozygote), samasuvejoon (geogr.; Isothere), samatolvejoon (geogr.; Isochimene).

Numeraali liitumine substantiiviga on pisut ulatuslikum, esineb näiteks sõnades: esmassünnitaja (vet.; primipara, Erstgebärende), kahekorrik (med.; Duplikatur), kaheksatahukas (mat.; Oktaeder), kakskiirik (zool.; bivium), kakssuulane (zool.; Fasciola), kaksteistsõrmik (med.; duodenum, Zwölffingerdarm), kolmhaartoru (keem.; Dreischenkelrohr), kuustahukas

(mat.; Hexaeder), kümetahukas (mat., min.; Dekaaeder, Zehnflächner), mitmeseemendus (agr.; Polyspermie), nelisirus (arhit., kunst.; Vierpass), teispärija (jur., ajal.; Fideikomissar, Aftererbe), tuhat-urb (zool.; Millepora), ühapäevik (zool.; Ephemera, Eintagsfliege, Haft).

Verbituvi täiendsõnana leidub oskussõnades: hargsoon (geol.; Apophyse), hõõrajam (keem., füüs.; Friktionsantrieb), imsete (med.; Imprægnation), iminapp (med.; acetabulum), kõikarv (med.; Spürhaar, Tasthaar), kobisirkel (tehn.; Taster), kohukuld (keem., metall.; Goldschwamm), kõdutõbi (med.; Schwindsucht, Darrsucht), kõgiveen (med.; vena jugularis, Drosselvene), libisülg (med.; Gleitspeichel), lõkakõha (med.; pertussis, Keuchhusten), raasilahed (agr.; Streichlaub), sitrdistlus (agr.; crossing over), ujuleht (bot.; Schwimmblatt).

Adverb ei liitu eriti sageli substantiiviga, mõnel määral siiski leidub selliseid oskussõnu, näiteks: ajajamakse (jur.; Ratenzahlung, Abzahlung), alljaotis (jur.; Unterabteilung), allseiskus (med.; hypostasis), eelsoodumus (med.; praedispositio, Anlage), hulgipaljune (rütopat.; Massenvermehrung), jaemüük (maj.; Detailverkauf, Verkauf en detail), püstkülik (mat.; Rechteck), tagakilbis (zool.; Xiphoplastronplatte), teisilugemine (kirj.; Lesart), väljahigistis (med.; Exsudat, Ausschwitzung), ülapu (mets.; Oberholz), ülaribasus (ajal.; Gemeingelege, Gewinnlage).

Kui põhisõnaks on adjektiiv, siis liitub substantiiv temaga nii nominatiivsel kui ka genitiivsel, näit.: hõõlashambaline (karbi) lukk (zool.; taxodontes Schloss), hõilvõra (aland.; Vase), järkaegne (med.; periodisch), kaarroodme (bot.; curvinervius, bogennervig), kodarlehine (bot.; rosulans, rosulatus, rosettig), kõmmalroodme (bot.; palminervius, handnervig), kõhvjalgne (vet.; spindelbeinig), põidpagujas (keem., miner.; feldspatartig), rohtroheline (keem.; grasgrün), happelembene valgelible (med.; azidophil), hulgaruumikuline (zool.; multilocularis), karukäpjas seis (vet.; bärenfüssig), kohvlibajas (med.; kaffeebohnenförmig), kõhusisene (med.; intraabdominal), lahustipõlune (keem., lyophob), leetemust hobune (agr.; Sommerrappe), lõpuseümbrine ruum (zool.; Peribranchialraum), maarjamallas nahk (keem., tehn.; alaungar), niiskuselembene (bot.; hygrophil), tuuletekkene (geol.; anemogen), üasise (med.; intrauterin).

Adjektiivsele põhisõnale on vahel liitunud ka adjektiivne täiendsõna, mis mõnikord esineb lühenenud kujul, näi-

teks: ainupärgne (zool.; monotroch), kaheliskroomhapu (keem., zool.; ammonium bichromaticum, doppeltchromsaurer Ammonium), kaksiknõgus (keem., füüs.; bikonkav), kaudpooldumine (zool.; Karyokinese, Mitose), kaugliiklemine (maj.; Fernverkehr), laiarööpmeline (pol.-maj.; breitspurig), lauglainjas juus (zool.; flachwellig), logeabune (vet.; blattlos), peeneterine (keem.; feinkörnig), rasktoituv (agr.; schwerfuttrig), sunnismaine (ajal.; glebae adscriptus, Schollenpflichtiger, Höriger, Kolone, Grundhold, Grundhöriger), teravsaagjas (bot.; acute serratus), tihtlaspäine (agr.; mitteldichtährig), võrdhaarne (mat.; gleichschenkl.), ühiskeskene (mat.; konzentrisch).

Muud sõnaliigid liituvad adjektiivsele põhisõnale täiendsõnana üldiselt harva, leidub väheseid oskussõnu. Numeeraal täiendsõnaks: kaheroodne /täht/ (kirj., ajal.; doppelschaftig), kolmerakendiline (agr.; dreispännig), poolkerajas (zool.; hemisphaericus), poolkuujas (zool., vet.; semilunaris), üherööpmeline (pol.-maj.; einspurig). Pronoomen on täiendsõna: isepärane (vet.; spezifisch). Täiendsõnaks on verbitüvi: koondjalgne seis (vet.; bodeneng), kööpjalgne (vet.; säbelbeinig), libivalge talk (tehn.; federweiss), takerkarvane (bot.; villosus, zottig).

Pisut enam leidub oskussõnu, kus täiendsõnaks on adverb, näiteks: alakünnisene (bot.; unterschwellig), alapalavikune (med.; subfebril), alaäge (med.; subakut), kaaskülgne (zool., bot.; collateralis), kolmelisulgne (bot.; tripinnatus, dreifachgefiedert), luiplaudjas (agr.; abfallende Kruppe), läbitungitamatu (keem., füüs.; impermeabel, impenetrabel), pärastekkene (geol.; epigenetisch), tagupärine (zool.; retrograd).

Verbaalsele põhisõnale liitub täiendsõnana substantiiv: kaelavõrustatud (ajal., her.; behalsbandet, colleté), peaäräma (ajal.; enthaupten), rataskaaritsev (ajal., her.; rad-schlagend, rouant), ristikulehistatud (ajal., her.; mit Kleeblättern besät, tréflé), väärtäräma (maj.; entwerten). Esineb numeraal: kahekorduma (med.; conduplicare), poolkahestatud (ajal., her.; halbgespalten, mi-parti); esineb verbitüvi: roiskleotama (tehn.; mazerieren), ründvallutama (ajal.; bestürmen), siirdistutama (zool.; transplantieren), sundlaekama (ajal., jur.; einziehen, konfiszieren), sundvõõrandama (ajal., jur.; expropriieren, zwangsweise enteignen), taandarenema (vet.; sich zurückbilden).

Verb põhisonana pole eriti produktiivne olnud, kõige ulatuslikum on rühm, kus liituvad verb ja adverb, näit. kaldkeevitatud toru (tehn.; überlappt geschweisstes Rohr), nuristunnitama (agr.; verwerfen, von Kühen : verkalben, von Stuten : verfohlen), pikitulistama (ajal., sõj.; enfilieren, enfiler), põikneljastatud/kilp/ (ajal., her.; schräggeviert, soartelê), taasneljastatud (ajal., her.; wiedergeviert, contre-écartelê), üldarmustama (jur.; amnestieren).

Esitatud näiteist ilmneb, et põhisonaks on kasutatud kolme sõnaliiki: substantiivi, adjektiivi ja verbi. Täiendsonana esinevad substantiiv, adjektiiv, pronoomen, numeraal, verb ja adverb. Substantiivsele põhisonale liituvad täiendsonana kõik eespool nimetatud sõnaliigid. Sedasama võib öelda ka adjektiivse põhisona puhul. Viimase esinemissagedus on aga substantiivsest põhisonast märksa väiksem. Veelgi tagasihoidlikum on verbi osatähtsus põhisonana. Ka temale liituvate täiendsonade liike on vähem, näiteks adjektiiv puudub selles funktsioonis peaaegu täiesti. Teda leidub vaid mõnes üksikus väljendis, vahel ka lühenenud kujul, näiteks: vildakruundustatud (ajal., her.; geweckt, fuselê), kõrgrenistatud raud (keem., tehn.; hochsiliziert). Adverbi ja verbi liitumisel tekkinud termineid on aga enam kui muid ühendeid.

Üsna sageli võib liitsõnadel kohata ka sufikseid. Neid on nii täiend- kui põhisonadel. Mõned näited. sulgurlihas (med.; Schliessmuskel, Sphinkter), kaevurherilased (zool.; Sphegidae, Grabwespen), astmikmaa (geogr.; Stufenland), kattimikkultuur (agr.; cower-crops), keeritsjooks (fütopat.; Spiralzulauf), tõugats/jalg/ (zool.; Nachschieber), alamulest (zool.; Wohnungsmilbe), lükandaken (arhit.; Schiebefenster), padjandsammal (bot.; Polstermoos), käimlaauk (ajal.; Abtrittkerker), läbimimulk (tehn.; Durchgangsöffnung), esinikkujutis (kunstiajal.; Regentenstück);

koorenaksur (zool., fütopat.; Corymbites), käsiviskur (ajal.; Handballiste), päkapadjand (vet.; Ballenpolster), asjaloend (jur.; Sachregister), krooklehterlane (zool.; Cyrocotyle), liivataimistu (bot.; Psammophytenformation), käsi-kirjastu (bibl.; Handschriftenraum), külmamõõtel (füüs.; Kältemesser), hõõrajam (keem., füüs.; Friktionsantrieb), veesüli (arhit.; Wasserspeier), valuvaigisti (med.; analgeticum, schmerzstillendes Mittel), karjamaandus (agr.; Weidewirt-

schafft), kellakandmik (kunstiajal., arhit.; Glockenstuhl), karukäppjas seis (agr.; bärenfüssig), jääjoastik (geogr.; Eisfall), eesmäestik (geogr.; Vorgebirge), koostolmlemine (agr.; Assoziation), selgjalalised (zool.; Notopoda, Rückenfüsser), selgujur (zool.; Notonecta, Rückenschwimmer).

Leidub niisuguseidki liitsõnu, kus sufiks on nii täiend- kui põhisõnal, näiteks: esikuastrik (zool.; scala vestibuli), vastaklehtikud (bot.; Gnetinae), kuivendusühistu (maj.; Entwässerungsgenossenschaft, Drainagegenossenschaft), tuhnuktaimestik (zool.; Adventivflora), lisandkivind (geogr.; akessorische Konkretion), kahelissaagjas (bot.; duplicatoserratus, doppelgesägt), pärandidarastik (jur., ajal.; Nachlassbestand), sigitikulgle (zool.; tractus genitalis), pesitivalik (agr.; Staudenauslese), avamismäär (ajal.; Eröffnungsbeschluss), röövikupõlet (aiand.; Raupenfackel), veitsisõitja (ajal.; Wasserfahrer).

Huvitavad on kolmest osast koosnevad oskussõnad, näiteks: pärisrakistained (bot.; Euthallophyta), rohevetiktaimed (bot.; Chlorophyceae), samasuvejoon (geogr.; Isotherē), avalehterseened (fütopat., Pezizales), leephõlmader (agr.; Flachwender), mõraspotikõlaline koputus (vet.; Perkussion des gesprungenen Topfes), nahkhiirelembene (bot.; chiroptero phil), roiskveehõljum (bot.; Saproplankton), kakskümmendtahukas (mat.; Ikosaeder), korgipuuriteriti (keem.; Korkbohrerschärfer), kõvalehistaimistu (bot.; Hartlaubformation, Sklerophytenformation), hüveoluühing (ajal.; Wohlfahrtsverband), ajalehesäilmik (bibl.; Zeitungshalter).

Esineb veelgi pikemaid oskussõnu, peamiselt linnunimesid: pruunselg-põõsalind (zool.; sylvia communis communis, Dorngrasmücke), punarind-kanepilind (zool.; Carduelis cannabae, Hänfling), tulipea-põialpoiss (zool.; Regulus ignicapillus ignicapillus, feuerköpfiges Goldhänchen), valgetäpp-sinikurguke (zool.; Luscinia svecica cyanecula, weissterniges Blaukehlchen), viljapuu-kaevandikoi (zool.; fütopat.; Cemiotoma scitella).

Kui vaadelda eespool käsitletud liitsõnu ainealade kaupa, siis ilmneb, et oma ala terminoloogiat on liitsõnaliste oskussõnadega kõige enam rikastanud meditsiin, zooloogia ja keemia. Teistel aladel leidub sellel perioodil moodustatud terminoloogias liitsõnu märksa vähem. Võrdsel hulgal on neid oma alale toonud botaanika, ajalugu, õigusteadus ja veteri-

naaria. Hoopis vähe võib neid leida aianduse, arhiivinduse, bibliograafia, geograafia, kirjanduse, metsanduse jt. aladel.

СЛОЖНЫЕ СЛОВА В СОЗДАНИИ ТЕРМИНОЛОГИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ТЕКУЩЕГО СТОЛЕТИЯ

Аста Вески

Р е з ю м е

В первой половине текущего века важным средством создания эстонской терминологии являлось словосложение.

В качестве как определяющего, так и основного слова использовались все части речи, главным же образом имена существительные. Определяющее слово соединялось с основным в номинативной и генитивной форме, напр.: gaasküte (техн., хим. газовое отопление), subkurtõbi (мед. сахарная болезнь); hoiutähik (библ. депозитный билет); linnukarvas (бот. бородавник). В каком-либо другом падеже определяющее слово употреблялось редко.

К имени существительному как основному слову присоединялось в качестве определения имя прилагательное, местоимение, имя числительное, глагол и наречие. Приведем примеры: pisilest (зоол., Tyroglyphus), siniliilia (бот. садов. Scilla); isepärane (вет. специфический); omaseadustus (истор., автономия); kaheksatahukas (мат., восьмигранник); kolmhaartori (хим., тройник); kobikarv (мед. осязательный волосок), siirdristlus (агр. crossing over) ajatimakse (юрид.; платеж в рассрочку); allseiskus (мед., гипостаз).

В качестве основного слова, кроме имени существительного, встречаются имя прилагательное и глагол. Однако они используются гораздо реже.

К имени прилагательному как основному слову присоединяются в качестве определения имя существительное или прилагательное, другие же части речи — редко. Приведем примеры: kodarlehine (бот. rosulans, rosulatus розеточный); põldraujas (хим., минер. похожий на полевой шпат); kohviubajas (мед. похожий на кофейные бобы); tuuletekkene (геол. аномальный); laiaröörmeline (пол-экон. ширококолейный); peene-

terine (хим., мелкозернистый); kolmerakendiline (агр. в три упряжки), poolkuujas (зоол., вет. *semilunaris*); iseseede (мед. самосварение); takerkarvane (бот. косматый, шершавый); alapelavikune (мед., *subfebrilis*), läbitungimatus (хим., физ. непроницаемый).

К глаголу как основному слову присоединяются в качестве определения имя существительное, имя числительное и глагол. Напр.: kaelavõrustatud (ист., геральд., с кольцом, обручем на шее), peaärana (ист. обезглавить), kahekorduma (мед. удваиваться), poolkahestuma (ист., геральд. полурасколотый); ründvallutama (ист. взять штурмом), taandarenema (вет. регрессировать, вырождаться).

Иногда встречаются весьма длинные термины, состоящие из 3-4 компонентов, напр.: samatolvejoon (геогр. *Isochimene*), roiskveehõljum (бот. *Saproplankton*), ajalehesäilmik (библ. газетный зажим); tulipea-põialpoiss (зоол. королек), puna-rind-kanepilind (зоол. красногрудная каноплянка) и др.

Часть сложных слов имеет суффиксы, при этом их имеют как определяющее, так и основное слово, а иногда и оба компонента, напр.: sulgurlihas (мед. *Sphinkter*), lükandaken (арх. подъемное окно); asjaloend (юрид. оглавление, указатель), veesülit (арх. рыльце), lisandkivind (геогр. *akzessorische Konkretion*), veitsisõitja (ист. участник прогулки на воде).

Рассматривая вышеприведенные сложные слова по отдельным отраслям знания, можно установить, что с помощью словосложения наибольшее количество терминов было создано в области медицины, зоологии и химии.

TEKST JA SELLE MÕISTMINE

Haldur Õim

0. Sissejuhatuseks

Teksti mõistmise kirjeldamisega on seotud mitmed probleemid, mis üksiklausete puhul üldse ei teki. Samal ajal on hästi teada - ehkki teoreetilises lingvistikas kaugeltki mitte alati tunnustatud -, et reaalses keelelises suhtlemises on üksiklause kärmiselt ebatüüpiline suhtlemisüksus. Käesolevas töös vaatlemegi mõningaid põhimõttelisi probleeme, mis teki-
vad terviklike seotud tekstide või tekstifragmentide mõist-
mise kirjeldamisel. Töö põhilist sisu võib esitada järgmiste
teesidena.

1. Teksti mõistmist võib kirjeldada kui ülesande lahendamise protsessi. Peamine ülesanne on teksti mõtte väljaselgitamine.

2. Teksti mõistmine on protsess, mis kulgeb samaaegselt paljudel tasanditel, millest madalaim on üksikteadete tasand ja kõrgeim jutu (teksti) kui tervikliku mõtte mõistmine. Alljärgnevas käsitluses vaatleme vaid kaht erinevat tasandit, mida tinglikult nimetame teksti mõistmise mikro- ja makrotasandiks.

3. Lause pole kummalgi neist tasandest põhimõttelise tähtsusega üksus. Kui paradoksaalne see väide ka ei tundu, kuid teksti sisulise organisatsiooni ja teksti mõtte väljaselgitamise seisukohalt on teksti liigendamine lauseteks võrdlemisi juhuslik.

4. Mikrostruktuuri tasandil on mõistmise üksusteks elementaarteated. Reaalsed laused tekstis lagunevad enamasti terveks reaks elementaarteadeteks. Makrostruktuuri vastavat üksust nimetame episoodiks. Episoodile vastab harilikult mitu lauset tekstis, võib aga vastata ka üksainus lause või vaid (liit-) lause osa.

5. Mikrotasandilt makrotasandile ülemineku põhiline operatsioon seisneb kindlatele tekstilõikudele tervikliku mõtte omistamises - nende interpreteerimises omaette episoodidena.

6. Teksti mõistmine on üksikutest episoodidest terviku monteerimine. Selleks kasutatakse kontekstuaalseid järeldusreegleid, mõisteskeeme ja erilisi "episoodide grammatika" reegleid.

1. Põhiseisukohad

Kõnesoleva lähenemise aluseks on käsitlus keele mõistmisest kui konstruktiivsest protsessist, mille tulemuseks olevad struktuurid on põhimõtteliselt teistsuguse ehitusega kuulused. Teksti mõistmine on üleminek lausetelt nendele teadmisstruktuuridele ning selle ülemineku käigus toimub ühtlasi varasemate teadmisstruktuuride teisendamine. Niisugune lähenemine, mida on nimetatud kord protseduraalseks (Wingard 1975; Johnson-Laird 1977), kord konstruktivistlikuks (Bransford, McCarrell 1974, Dahl 1978), kord intentsionaalseks (Clark 1978), kord pragmaatiliseks (Öim 1973^b; 1977^a), leiab üha rohkem järgijaid nii keeleteaduses, psühholingvistikas kui ka tehisintellektis. Kuid harilikult on vastavate uurimuste autorid piirdunud üksiklausetega, tundmata erilist huvi tekstide või selliste tekstifragmentide mõistmise vastu, mis omavad suhteliselt iseseisvat mõtet. Me püüame näidata, et niisuguste tekstide puhul on tegemist põhimõtteliselt uue tasandiga, millele tõusmine nõuab spetsiifiliste operatsioonide teostamist lausetest vahetult saadud teadmistega.

Niisugune lähenemine eeldab ka erilist lausete käsitlust. Seepärast kirjeldame kõigepealt lühidalt, kuidas me käsitleme lause mõistmist.

Lause runktioneerib suhtlemises kui programm (õigemini tervikliku programmi fragment), mis on teksti autori poolt koostatud eesmärgiga suunata vastuvõtja teadmiste töötlemise protsesse (Öim 1973^a; 1977^b). Lause võib olla kuitahes kompleksse ehitusega, ning selleks et tõlgitseda lauset programmina, on vastavalt vaja eksplitseerida tema struktuuri. Olene näidanud, et protseduraalselt seisukohalt tuleb lauset kirjeldada kui elementaarteadete järjendit (Öim 1977^a; 1977^b). Iga elementaarteadete määrab teatud operatsioonid ning andmed, millele operatsiooni tuleb rakendada. Sellise operatsioonide järjendi teostamise tulemuseks on struktuuri konstrueerimine, mis esitab lause mõistmisest saadud teadmisi.

Nii tõlgitsetult osutub iga lause, millele vastab rohkem kui üks elementaarteade, t e k s t i k s - elementaarteade tekstiks. Siin avaldubki üks asjaolusid, mida pidasime silmas, väites, et see, kuidas mingi reaalne tekst lauseteks liigendub, on selle teksti sisulise organisatsiooni seisukohalt suurel määral juhuslik. Alles siis, kui laused on analüüsitud elementaarteadeteks, oleme jõudnud üksusteni, milledest võime juhinduda suuremate tekstiüksuste konstrueerimisel.

Leidub tekste, mille puhul nendega teatatud summaarne teadmine koguneb uute andmete järk-järgulise assimileerimise teel varasemate teadmistega vastuvõtja mälus. Kuid paljude tekstide puhul ei saa nende mõistmine piirduda tekstis kirjeldatud situatsiooni või "pildi" lihtsa reprodutseerimisega, vaid teksti täielikuks mõistmiseks on vaja sellevahetut sisu kindlalt viisil i n t e r p r e t e e r i d a . Toome õeldu illustreerimiseks kaks teksti, kus misuguse interpreteerimiseta ei ole võimalik mõista tekstis kirjeldatud.

(1) Harutan taskurätisõlme lahti, võtan viis senti ja ulatan kaupmehele. Palun neidsamu kompvekke, mida ta pois-tele oli andnud. Kaupmeheemand kaalub hoolega ja ulatab mulle väikese tuutu.

(2) Teekäijad jõudsid metsa härde. Korraga kargasid puude tagant välja kümnekond odade ja vibudega relvastatud meest. Odadega vehkides tormasid nad teekäijate poole.

Neid tekste lugedes on ka suurema kontekstiga selge, et tegevusi, mida neis on kirjeldatud, tuleb tõlgitseda kui terviklikke sündmusi. Esimeses tekstis kirjeldatud sündmust iseloomustaksime kui "ostmist", teises kirjeldatud kui "kallaleitungi". Niisuguseid suhteliselt terviklikke sündmusi või situatsioone, mis kujunevad tekstis kirjeldatud üksiktegevuste liitmisel ja interpreteerimisel, me nimetamegi alljärgnevas episoodideks. Rõhutame, et niisugune üldistav, episoodide väljaeraldav tõlgitsus on vaadeldavat tüüpi tekstide puhul obligatoorne. Ilma selleta võib osutada võimalikuks juba järgnevate lausete vahetu sisu mõistmine. Näiteks võib teine tekst jätkuda selliselt: "Enne kui teekäijad jõudsid midagi ette võtta, piirati nad kallaleitungijate poolt sisse. Vastupanu oleks olnud mõttetu." Siin esineb kaks sõna, mille kasutamist poleks võimalik mõista, kui eespool toodud

teksti poleks eelnevalt interpreteeritud nimelt kallaletungi kirjeldusena: need on sõna kallaletungijad esimeses lauses ja sõna vastupanu teises.

Tekstis vahetult kirjeldatud tegevuste või olukordade interpreteerimine üldistavate sündmuste ning situatsioonidena on paljude tekstide mõistmise vältimatuks eelduseks. Eriti oluline on see näiteks tekstide puhul, mis kirjeldavad inimeste eesmärgistatud tegevusi (niisugused on ka eespool toodud tekstid). Ning vajadus kirjeldatud tüüpi mõistmise järele on hoopis ulatuslikum kui esimesel pilgul võiks arvata. Et niisugusel interpreteerimisel on oluline osa ilukirjandusliku teksti mõistmisel, on ilme. Kuid võib-olla isegi reljeefsemalt tuleb see vajadus esile näiteks olukorras, milles on jurist-kohtunik. Ühelt poolt on tal kasutada uurimisprotokollid ja muud tekstid, mis kirjeldavad uuritavat tegu mitmesugustest aspektidest. Teiselt poolt on antud koodeksiga määratletud kuritegude kui üldistatud struktuuride hulk. Esimeste tekstide analüüsimise tulemusena peab ta lõpuks jõudma - kahtlemata suure hulga vaheastmete kaudu - selleni, et interpreteerib (e. juristide terminoloogias kvalifitseerib) uuritavat tegu kui seda või teist kuritegu.

Enne kui asume vaadeldava teksti mõistmisprotsessi lähemale käsitlemisele, tahaksime veel rõhutada kaht momenti.

Esiteks: vaatlusalune interpreteeriv mõistmine on põhimõtteliselt **t e k s t i** mõistmine. Seda ei saa kirjeldada näiteks teksti moodustavate üksiklausete semantiliste esituste täiendamisenä mingite lisaandmetega (järel dustega). Ei saa kehtestada mingit kindlat vastavust teksti jagunemise vahel lauseteks ühelt poolt ja tekstis kirjeldatava sündmustiku jagunemise vahel episoodideks teiselt poolt. Belnenud näidetes on episoodid kirjeldatud mitme lausega. Kuid on ka täiesti võimalik, et erilise episoodina on vaja interpreteerida lause osa. Näiteks: "Jüri tegi Antsule ettepaneku mängida partii malet. Ants vastas, et tal pole momendil aega, ja hakkas oma laua sahtlitest midagi otsima." Siin tuleb teises lauses kirjeldatud Antsu vastust interpreteerida kui "keeldumist" või "ettepaneku tagasilükkamist". Kuid see interpretatsioon puudutab ainult lause esimest poolt ("Ants vastas, et tal pole momendil aega"), lause teises poolles kirjeldatud tegevus ei etenda selles interpretatsioonis enam mingit kindlat osa. Edasi tuleb silmas pida, et te-

gevuse või situatsiooni komponendid, mis on vajalikud vastavaks interpretatsiooniks, s. o. vastava episoodi äratundmiseks, ei pruugi olla esitatud tekstis järjestikku olevate lausetega. Olukord, kus mingi interpretatsiooni jaoks vajalikud andmed tuleb teksti erinevatest kohtadest "kokku korjata", on võrdlemisi tavaline. Ja võib ilmselt öelda, et mida kõrgema, üldisema taseme episoodidega on tegemist, seda tavalisem on see olukord.

Teiseks tahame osutada, et kirjeldatavad interpreteerimisprotsessid pole iseloomulikud ainult teksti mõistmisele, vaid need moodustavad inimliku mõistmise tuuma kõige üldisemas mõttes. Täpselt samas mõttes interpreteerib inimene näiteks teiste inimeste reaalseid tegevusi, käitumist, täpselt samas mõttes võime rääkida, et mõistame või ei mõista kellegi taotlusi või plaane (Schmidt jt. 1978). Samade protsessidega on tegemist ka siis, kui näiteks arst, lähtudes haige seisundi kohta saadud andmetest, diagnoosib ühe või teise haiguse. Ja nii edasi. Kõigil neil juhtudel esineb olukord, kus inimesele on antud teatud hulk "objektiivseid" andmeid (esitatuna muidugi vastavate kategooriate süsteemis) ning neid vajalikul viisil töödeldes, rühmitades ja interpreteerides peab ta need andmed viima teiste, funktsionaalse iseloomuga kategooriate alla. Kõnealuse mõistmisprotsessi kirjeldamiseks on meil seega eelkõige vaja selgusele jõuda nende kategooriate iseloomus (ehituses, tüüpides), mis on interpretatsioonide aluseks, ja teiseks interpreteerimisprotsessi enda olemuses. Asumegi nende küsimuste vaatlemisele, alustades viimasest.

Meie käsitluse lähtemõisteks on mõiste "on interpreteeritav kui":

$$A \xRightarrow{ik} B$$

See esitab protsessi, mille sisendiks A on mingiteks-tifragment (täpsemalt mitte enam tekstifragment ise, vaid - nagu osutatud - struktuur, mis on saadud nende elementaarteadete töötlemisel, mis vastavad antud tekstifragmendile; teksti töötlemise sellel etapil me siin ei peatu). Protsessi väljundiks on struktuur B, mis esiteks on A mingi üldistatud kujutis, teiseks aga omistab struktuuriga A kirjeldatud tegevustele tervikliku funktsionaalse karakteristika, mida võib nimetada nende tegevuste mõtteks. Niisugust tervikliku mõttega varustatud teadmistruktuuri nimetanegi episoo-

diks. Interpretatsiooniprotsessi enda sisu seisneb teksti vahetult tõõtlemlisel saadud struktuuride võrdlemises mälus leiduvate üldistatud tegevusskeemide kui šabloonidega ning hüpoteeside püstitamises selle kohta, missuguste skeemide realiseerimiseks on interpreteeritavad tekstis kirjeldatud tegevused. Interpreteerimise tulemusena saadud struktuur B osaleb omakorda järgnevate tekstiosade interpreteerimises sel teel, et ennustab ootuspäraseid järgnevaid sündmusi. Olles näiteks interpreteerinud mingit tegevuste järjendit kui "x-i kallaletungi y-le", oleme suutelised ka ütlema, missugused on kõige tõenäolisemad järgnevad sündmused. Üheks selliseks ootuspäraseks sündmuseks on kindlasti "y osutab/ei osuta vastupanu x-ile". Seetõttu ei valmistagi meile raskusi mõista, kuidas on lause "vastupanu oli mõttetu" seotud tekstis (2) kirjeldatud sündmustikuga, kui oleme seda sündmustikku interpreteerinud kallaletungina.

Struktuurist B lähtuvate ennustuste kehtivuse kontroll on ühtlasi selle hüpoteesi õigsuse kontroll, mille põhjal me struktuuri A interpreteerisime struktuurina B.

Meid huvitav teksti mõistmise protsess kulgeb seega läbi järgmiste etappide ("taktide").

1. Laused analüüsitakse elementaarteadeteks; neile vastavate operatsioonide teostamise tulemusena moodustuvad struktuurid, mis esitavad tekstis vahetult kirjeldatud tegevusi.

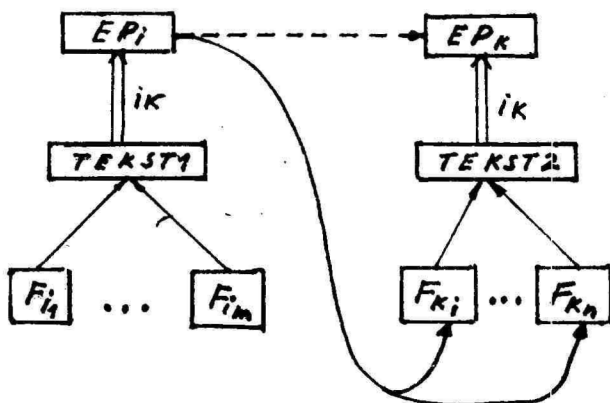
2. Neid struktuure võrreldakse mälus leiduvate üldistatud tegevusskeemidega F_1, \dots, F_k ja valitakse viimaste hulgast kõige tõenäosem (või kõige tõenäosemad), mille realiseerimiseks on vaadeldav tekstis kirjeldatud tegevustik.

3. Valitud skeem F_i täidetakse konkreetsete andmetega, mis on saadud tekstist 1. etapil. Tulemuseks on vastava episoodi EP_i formeerimine.

4. Skeemiga F_i seotud reegleid kasutades püstitatakse episoodist EP_i lähtudes hüpoteesid ootuspärasest järgnevatest sündmustest.

5. Nende hüpoteeside põhjal püütakse interpreteerida järgnevas (mitte tingimata vahetult järgnevas) tekstis kirjeldatud tegevusi kui ennustatud tegevusskeemide F_k realiseerimiseks, s. o. kui episoodide EP_k .

Kirjeldatud protsessi võib näitlikult kujutada järgmise skeemiga.

2. Episoodid direktiivset suhtlemist kirjeldavates tekstides

Illustreerimaks ja konkretiseerimaks kirjeldatud teksti mõistmise mudelit, vaatleme toodud üldiste põhimõtete rakendamist tekstide analüüsimisel, mis kirjeldavad üht konkreetset liiki eesmärgipärast tegevust - inimeste (direktiivset) keelelist interaktsiooni (vt. ka Öim 1976). Seda, mis laadi tekste me silmas peame, illustreerivad vahest kõige paremini paar näidet.

- (3) Olle ütles, et kui ta suureks kasvab, siis ta annab Lassele kolki.

\xRightarrow{ik} LUBADUS; või \xRightarrow{ik} ÄHVARDUS

Erinevad tõlgitsused sõltuvad sellest, kellele Olle seda ütles.

- (4) "Ema," ütles Olle, "anna mulle 20 kopikat! Ma tahan jäätist osta." - "Ei, Olle," vastas ema, "sul ju alles eile valutas kurk. Jäätist sa küll süüa ei tohi."

\xRightarrow{ik} PALVE + KEELDUMINE

On mitu põhjust, miks just sellise temaatikaga tekstid käesoleva lähenemise puhul erilist huvi pakuvad. Esiteks on inimeste keelelisele interaktsioonile omane küllalt suur dünaamilisus, s. o. üksikud interpreteerimist nõudvad tegev-

sed vahelduvad kiiresti, mistõttu pole vaja opereerida eriti ulatuslike tekstifragmentidega. Teiseks kujutab keeleline interaktsioon, nii nagu sotsiaalne interaktsioon üldse, väga tugevasti reeglustatud inimtegevuste liiki. Tänu sellele on "sündmuste käik" niisuguses tegevuses suhteliselt kergemini ennustatav kui paljude teiste tegevuste puhul. Ning peamine: üksikute "objektiivsete" tegevuste mõistmiseks, millest suhtlemine koosneb, tuleb neid pidevalt interpreteerida. Seejuures võib väliselt üks ja sama pöördumine (keeleline väljend tekstis) sõltuvalt kontekstist olla interpreteeritav täiesti erinevalt: kui väide, kui lubadus, kui ähvardus, kui käsk jne.

Et interpreteerida eelmises paragrahvis visandatud viisil tekste, milles vahetult kirjeldatakse seda, kuidas inimesed "räägivad midagi üksteisele", on kõigepealt vaja nende mõistete/kategooriate süsteemi, mis oleksid üksikute suhtlemisaktide interpreteerimise aluseks. Neiks on meil mõisted nagu "teatamine", "küsimine", "palumine", "käskimine", "vastamine", "lubamine", "keeldumine", "nõustamine" jne. Nende poolt tähistatud tegevused jagunevad kahte peamisse kategooriasse - "aktiivsed pöördumised" ehk lühidalt AKT-id (nende näiteks on neli esimest tegevust toodud loendis) ja "reaktiivsed pöördumised" ehk REAKT-id (neli viimast loendis).

Iga mõiste taga on (mõnus) kindel teadmisstruktuur, mis esitab üldistatud teadmisi vastavast tegevusest. Tuleb eristada nende teadmiste kaht funktsiooni teksti interpreteerimises: 1) nad peavad olema aluseks vastavate tegevuskategooriate äratundmisele tekstis vahetult kirjeldatud sündmustikus (näiteks äratundmisele, et tekstis esitatud keeleline pöördumine kujutab endast palvet) ja 2) peavad võimaldama ennustada, "mis sünnib edasi", s. o. mida oodata järgnevast tekstist. Neile kahele funktsioonile vastavad ilmselt erinevad teadmised ja neid tuleb ka erinevalt esitada.

Esimest liiki teadmiste esitamiseks kasutama struktuure, mida nimetame lühidalt F-struktuurideks. See esitusviis tugineb tehisisintellektisüsteemides laialt kasutatavale nn. freim-esitusele (inglisekeelsest sõnast frame - "raam, skeem"; vt. näit. Bobrow, Winograd 1977; Brjabin 1978; Winograd 1977). F-struktuuri ülesandeks on ühelt poolt fikseerida need konkreetsete tegevuste tunnused, mille põhjal me neis tege-

vustes tunneme ära antud üldmõiste (näit. palumise või keeldumise) "eksemplari", teiselt poolt esitada teadmised vastavast tegevusest, mis lisatakse analüüsitava tegevuse struktuurile selle interpreteerimise tulemusena.

Kõigepealt on F-struktuuris osutatud interaktsiooni osalised. Neid on üldjuhul kaks: agent (AG) ja adressaat e. retsipient (REC), mõlemad peavad kuuluma isiku kategooriasse (PERSON). Edasi on vaja osutada vastava pöördumise eesmärk (GOAL), tegevus või tegevused, mille kujul vastav pöördumiste liik võib vahetult realiseeruda (EVENT), ning mitmesuguseid "taustasjaolud", mis peavad normaalselt kehtima, et antud liiki suhtlusakt saaks aset leida (SETTING): suhtlusakti osaliste vahekorrad (näit. kes keda "domineerib"), nende õigused ja kohustused teineteise suhtes, REAKT-ide puhul on oluline osutada ka võimalike AKT-ide ring, mille vastusena antud REAKT võib esineda. Need on põhilised "kriteeriaalsed" komponendid, s. t. eelkõige nende konkreetsetest väärtustest, mis nad teksti analüüsimisel saavad, sõltub see, missuguse üldisema suhtlusaktina interpreteeritakse vastavat pöördumist. Edasi on kaks olulist komponenti - PLAN ("plaan") ja CONSEQ (tagajärjed), mis aga tavaliselt ei osale vastava F-struktuuri tuvastamises tekstis, kuivõrd kajastavad AKT-ide ja REAKT-ide "sisemisi" mehhanisme. PLAN esitab AKT-i või REAKT-i agendi ettekujutusi sellest, missuguste vaheastmete kaudu antud tegevus viib teda eesmärgile GOAL. CONSEQ all tuuakse ära vastava AKT-i või REAKT-i tüüpilised tagajärjed.

Esitame illustratsiooniks ühe AKT-i, nimelt palve F-struktuuri.

(5) PALVE

SUP: AKT

AG: PERSON (S_1)

REC: PERSON (S_2)

EVENT: S_1 ütleb S_2 -le P

GOAL: S_2 teeb D

SETTING: 1) S_2 tegevus D on vajalik S_1 -le

2) S_1 ei domineeri tegevuse D osas S_2 üle

PLAN: S_1 eeldab, et pöördumise P järel S_2 teab,

1) et S_1 -le on vaja, et S_2 teeks D ja

2) et S_1 ootab, et S_2 teeb D; ja S_1

eeldab, et see teadmine paneb S_2

tegema D.

- CONSEQ: 1) S_2 teab, et S_1 -le on vaja D ja et S_1 ootab, et S_2 teeb D.
 2) S_2 on kohustatud reageerima S_1 pöördumisele.

Rubriigis SUP on viide palve soomõistele; mõistele AKT vastab oma üldisem F-struktuur, sinne palve F-struktuur kujutab selle konkretisatsioon. Komponentide EVENT, GOAL, SETTING, PLAN ja CONSEQ sisu on formaliseeritud kirjelduses muidugi esitatud vastavas semantiliste üksuste keeles. Struktuurilt võivad need esitatud olla samuti F-struktuurid. Osutame seejuures, et komponendis EVENT võib oluline olla mitte ainult öeldu sisu P, vaid ka ütlemissel: palvel, käskul, nõustumisel, keeldumisel jne. on omad tüüpilised keelelised väljendusvormid. Rubriigis SETTING on eriti oluline vastata küsimusele, kelle huvides on taotletav tegu D-kas S_1 või S_2 huvides. Sellest lähtudes võib eristada näiteks ühelt poolt nõuannet, soovitusi, lubadusi (D on S_2 huvides) ja teiselt poolt palvel, nõudmist, käsku (D on S_1 huvides). Dominatsioonivahekord S_1 ja S_2 vahel on oluline aga näiteks eristamiseks käskimist, korralduse andmist või sundimist palumisest, veenmisest jt. - esimesed pole üldiselt võimalikud, kui S_1 ei domineeri S_2 üle.

Kui on leitud F-struktuur, mis sobib tekstist saadud andmetega, järgneb protsess, mida võib nimetada episoodi formeerimiseks. Abstraktne F-struktuur täidetakse andmetega, mis sisalduvad tekstis, ja andmetega, mis on järeldatavad tekstist eeldusel, et selles kirjeldatu on vastava F-struktuuri realisatsioon. Nende järelduste tegemise aluseks on (1) järeldusreeglid ja (2) reeglid, mis kirjeldavad tegevuste tüüpilisi järjendeid direktiivses suhtlemises (direktiivse suhtlemise "grammatika").

Järeldusreeglid kujutavad endast keele tähendussfääri (ja keele mõistmise) kirjeldamise küllalt hästi tuntud vahendit, seepärast pole vaja neil siin pikemalt peatuda. Märgime ainult, et tuleb eristada kaht põhimõtteliselt erinevat järelduste liiki: a) deduktiivsed järeldused, mida võime kasutada alati, kui vastava järeldusreegli rakendustingimused kehtivad; b) tõenäosed e. ootuspärased, mis kirjeldavad tüüpilisi, "üldreeglina" kehtivaid seoseid tegevuste või sündmuste vahel ja mida rakendatakse vaid sel juhul, kui tekstis ei sisaldu andmeid, mis neile vastu räägiksid. Nii-

suguse järeldusreegli näitena võib tuua järgmise reegli: kui S on kohustatud tegema D mingil ajal t , siis ta t a v a - l i s e l t ka teeb D ajal t . Seda reeglit kasutades võime näiteks järeldada, et S_2 reageerib kuidagi, kui S_1 palus S_2 -l teha D (vt. eeltoodud F -struktuuri); selleks reaktsooniks võib muidugi olla ka palutud tegevuse D sooritamine. Niisugune seos kohustuse ja tegevuse vahel pole loogiline seos, kohustusest ei tulene loogilise paratamatusega vastav tegevus. Selle seose aluseks on pigem teatud sotsiaalne norm. Kuid tänu selle normi teadmisele kaldume seda seost alati kehtestama, kui puudub põhjus vastupidise olemamiseks - näiteks kui tekstis ei sisaldu mingit viidet sellele, et vastav kohustus jäi täitmata.

Pöördume nüüd teise eespool nimetatud reeglitüübi juurde. Need on hoopis teise iseloomu ja funktsiooniga reeglid kui eespool kirjeldatud järeldusreeglid. Järeldusreeglite ülesandeks on kajastada teksti mõistja teadmisi, mis võimaldavad tal täiendada teksti andmetega, mida tekstis otseselt ei mainita. Kuid lisaks neile teadmistele kasutab teksti mõistja ka teadmisi, mis võimaldavad tal kehtestada mitmesuguseid seoseid tekstis sisalduvate andmete vahel. Kriitilised on teadmised, mis võimaldavad teksti mõistjal ennustada, millest tuleb või peaks tulema juttu järgnevas tekstiosas. On selge, et niisuguste teadmiste kirjeldamiseks järeldusreeglid tavalises mõttes ei sobi.

Konkreetselt meie poolt vaadeldavate tekstide puhul on probleem järgnevas.

Direktiivne keeleline interaktsioon moodustub, nagu räägitud, aktiivsetest (e. initsiatiivsetest) ja reaktiivsetest repliikidest - AKT-idest ja REAKT-idest. Nende repliikide vahel kehtivad kindlad sisulised vastavused. Näiteks on võimalik palvele reageerida ühtede REAKT-idega, käsure või nõudmisele hoopis teistsuguste REAKT-idega.

Edasi aga kujutavad nii AKT-id kui REAKT-id endast valdavalt kompleksseid struktuure. Nagu oleme seda lähemalt kirjeldanud mujal (õim 1979), koosnevad nii aktiivsed kui reaktiivsed pöördumised tüüpiliselt kahest funktsionaalsest komponendist: otsesest mõjutus- või vastusaktist (otsene palve, käsk, keeldumine, nõustumine) ja nn. täiendavast informatsioonist. Harva seisneb direktiivne dialoog "puhaste" mõjutamis- ja vastusaktide vahetamises. Niisugune suhtlemine

esineb vaid väga spetsiifilistes situatsioonides (näiteks sõjaväes, kirurgilise operatsiooni ajal vms.). Igapäevases suhtlemises on reegliks, et nii aktiivne kui ka reaktiivne subjekt lisab vahetule taotlusele või vastusele täiendavat informatsiooni, mis võib täita repliigis tervikuna mitmesuguseid funktsioone: selle abil võidakse motiveerida oma taotlust või reaktsiooni teise taotlusele, pakkuda või nõuda kompensatsiooni jne. Näiteks võib viidata dialoogile (4) Olle ja ta ema vahel: selles lisab Olle oma palvele informatsiooni selle kohta, *m i l l e j a o k s* tal raha tarvis on, kuna ema osutab, *m i s p ä r a s t* ta keeldub Ollele raha andmast. Üldjuhul on võimalik esitada täiendava informatsiooni tüüpide klassifikatsioon, n.-ö. nende tüüpiliste faktorite kataloog, millega inimesed täiendavad oma taotlusi või reageeringuid teiste taotlustele (ülevaade täiendava informatsiooni sisulistest tüüpidest sisaldub töös Õim 1979). Seejuures on selge, et see kataloog tuleb mingil määral erinev näiteks palve, käsu, soovitus, keeldumise või nõustumise puhul.

Niisiis selgub, et direktiivses dialoogis on meil tegu keerulise seoste süsteemiga, milles ristuvad paradigmaatilised (hierarhilised) ja süntagmaatilised seosed. Selle seostesüsteemi kajastamiseks tulebki F-struktuuride esitust täiendada reeglitega, mis kirjeldavad dialoogi võimalikke arengukäike. Esimene reegel näeb direktiivse interaktsiooni puhul välja järgmiselt:

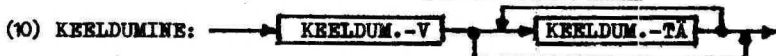
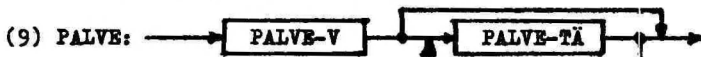
(6) D-SUHTLEMINE:

Reegel osutab, et direktiivne suhtlemine koosneb AKT-idest ja REAKT-idest mitmesugustes võimalikes kombinatsioonides (neid osutavad vastavad nooled). Kummalegi reegli paremal pool oleval komponendile vastab oma F-struktuur ning kummalgi neist on oma konkretiseerivate alltüüpide hierarhia. Neid hierarhiaid kajastavad omavahel seosega SUP seotud F-struktuurid. Kummalgi neist komponentidest on aga ka oma süntaktiline struktuur: nagu osutatud, jagunevad nad tüüpiliselt otseseks mõjutamis- või vastusaktiks (tähistame neid sümbolitega AKT-V ja REAKT-V) ning täiendavaks informatsiooniks (tähistame sümbolitega AKT-TÄ ja REAKT-TÄ), kusjuures viimane pole obligatoorne. Seega on vajalikud järgmised reeglid:

(7) AKT:

Samasugune liigendus kordub - vastaval konkreetsemal tasemel - AKT-ide ja REAKT-ide alltüüpide puhul:

Reeglite edasine detailiseerimine toimub täiendava informatsiooni sisuliste tüüpide esiletoomise teel. Meie eesmärgiks pole siin neisse tüüpidesse lähemalt süveneda. Teeme nende tüüpide esitamisega seoses vaid kaks märkust.

Esiteks, kindlad kontekstuaalsed sõltuvused toimivad kogu struktuuri **AKT** —————→ **REAKT** ulatuses; see osutab kõige selgemini, et teatud tasandil tuleb struktuuri D-SUHTLEMINE vaadelda kui tervikut. Näiteks kui **KEELDUMINE-TÄ** esitab keeldumise motiveeringut, siis võib see motiveering olla kolme erinevat tüüpi. See võib olla suunatud 1) **AKT-V** enese vastu (näit.: "Sul pole mingit õigust mind käskida!"); 2) taotletava tegevuse D vastu (näit. "Ma ei saa/ ei suuda/ ei oska seda teha!"); ja 3) taotluse täiendava informatsiooni vastu (just sellesse tüüpi kuulub keeldumise motiveering, mille esitab ema eespool toodud dialoogis ema ja Olle vahel).

Teksti organisatsiooni seisukohalt tähendab õeldu, et **AKT-i** tüüp, sealhulgas näiteks **AKT-TÄ** konkreetne tüüp määrab võimalike **REAKT-TÄ**-de ringi. Niisiis sellised reeglid nagu (6) - (10) määravad direkttiivse suhtlemise järkjärgulise süntagmaatilisteks komponentideks jagunemise võimalused, kuid nende komponentide konkreetse sisu valikul (ennustamisel) on vaja pidevalt opereerida kontekstuaalse informatsiooniga kogu D-SUHTLEMISE ulatuses.

Teine märkus puudutabki küsimust, kuidas seda tüüpi reeglites nagu (6) - (10) spetsifitseerida vastavate komponentide, eriti aga täiendavat infot esitavate komponentide lõplikku sisu. Selles spetsifitseerimises jõuame lõpuks mõisteteneni nagu "x on kasulik y-le", "x on kahjulik y-le", "x on vajalik y-le", "x-il on võimalik/ võimatu teha y" jne., s. o. mõisteteneni, mida on võimalik otseselt siduda tekstis sisalduva materjaliga, kasutades vastavaid interpreteerimisprotseduure.

Pöördume nüüd tagasi episoodide ja nende konstrueerimise juurde. Mis on episoodideks kirjeldatud direkttiivses suht-

lemises? Täiesti ilmne peaks olema, et EP-ideks on vastavad S_1 ja S_2 pöördumised: palumine, käskimine, keeldumine, nõustumine jne. Nende mõistete sissetoomiseks on vaja tekstis kirjeldatud pöördumisi kindlal viisil interpreteerida; need on suhteliselt terviklikud tegevused oma tegelaste ja eesmärkidega. Kuid niisamuti on interpreteeritav näiteks mingi direktiivse suhtlemise "seanss" tervikuna, s. o. AKT-ide ja REAKT-ide vaheldumine, mis viib kindla tulemuseni - tegevuse D sooritamiseni või sellest keeldumiseni. See on kõrgema taseme episood D-SUHTLEMINE. Teiselt poolt aga on samavõrd alust vaadelda omaette episoodidena AKT-i ja REAKT-i komponente - vahetuid pöördumisi ja täiendava informatsiooni (motiveeringu) esitamist. Ka nende äratundmine tekstis nõuab reeglina kindlaid interpreteerimisprotseduure vastavate F-struktuuride termineis.

Üldust järeldub, et tekst ei ole lihtsalt episoodide järjend. Episoodid võivad olla üksteise suhtes mitmesugustes vahetuses. Esiteks võivad nad olla lihtsas ajalisel järgnevuses. Nii võib näiteks üks D-SUHTLEMINE järgneda teisesele, ilma et nende vahel oleks mingit muud seost peale ajalise järgnevuse. Teiseks võib ajalisele seosele lisanduda põhjuslik seos: üks episood võib tingida, esile kutsuda teise. Niisuguses seoses on näiteks AKT ja REAKT ühe D-SUHTLEMISE piires. Kolmandaks võib üks episood domineerida teist, s. o. episoodid võivad olla sõltuvusvahekorras selles mõttes, et esimene on teise eeltingimuseks, esimene võib esineda ka teiseta, teine esimeseta mitte. Niisugune seos valitseb näiteks ühelt poolt vahetute pöördumiste (AKT-V, REAKT-V) ja teiselt poolt vastavate täiendava informatsiooni esitamise episoodide (AKT-TÄ, REAKT-TÄ) vahel. Lõpuks võib üks episood olla lihtsalt teise episoodi komponendiks, täites vastava F-struktuuri mingit kindlat rubriiki. Näiteks eespool toodud palve F-struktuuris võib terve omaette episood paigutada rubriikidesse GOAL (eesmärk), EVENT (tegevus), SETTING (eeltingimused), CONSEQ (tagajärjed).

- Bobrow, D. G. and Winograd, T. 1977, An Overview of KRL, a Knowledge Representation Language. - *Cognitive Science*, vol. 1, No. 1, lk. 3-46.
- Brjabin, V. M. 1973 - В.М. Брябрин, Структурные описания как основа семантической интерпретации естественно-языковых текстов. - Взаимодействие с ЭВМ на естественном языке. Новосибирск 1978, lk. 166-187.
- Bransford, J. D. and McCarrell, N. S. 1974, A Sketch of a Cognitive Approach to Comprehension. - *Cognition and Symbolic Processes*. W. B. Weimer and S. Palermo (eds.). Hillsdale, lk. 189-229.
- Clark, H. H. 1978, Inferring what is Meant. - *Studies in the Perception of Language*. W. J. Levelt and G. B. Flores d'Arcais (eds.). London, lk. 18-40.
- Dahl, Ö. 1978, Games and Models. - *Logic, Pragmatics and Grammar*. Ö. Dahl (ed.). Göteborg, lk. 22-38.
- Schmidt, C. F., Sridharan, N. S. and Goodson, J. L. 1978, The Plan Recognition Problem. - *Artificial Intelligence*, vol. 11, Nr. 1-2, lk. 45-83.
- Winograd, T. 1975. Frame Representation and the Declarative - Procedural Controversy. - *Representation and Understanding*. D. G. Bobrow and F. Collins (eds.). New York, lk. 185-210.
- Winograd, T. 1977, On Some Contested Suppositions of Generative Linguistics about the Scientific Study of Language. - *Cognition*, vol. 5, lk. 151-179.
- Õim, H. 1973^a, On the Semantic Representation of Predicative Expressions. - *Generative Grammar in Europe*. F. Kiefer and N. Ruwet (eds.). Dordrecht-Holland, lk. 360-385.
- Õim, H. 1973^b, Keel, keeleteadus ja pragmaatika. - *Keel ja struktuur*, 8. Tartu, lk. 104-147.
- Õim, H. 1977^a, Toward a Theory of Linguistic Pragmatics - *Journal of Pragmatics*, vol. 1, Nr. 3, lk. 251-268.
- Õim, H. 1977^b, Messages and memory structures in the Pragmatic Description of Sentences. - *SMIL: Journal of Linguistic Calculus*, Nr. 2, lk. 4-43.
- Õim, H. 1979 - X. Õim, Об описании структуры диалога. - *Linguistica XI*. Tartu, lk. 157-168.

TEXT AND ITS COMPREHENSION

Haldur Öim

Summary

Our approach to the comprehension of text is based on a view of language understanding as a constructive process. Knowledge structures that form the outcome of this process represent structures of principally another kind than sentences that constitute the input of the comprehension process. The main points of the paper can be described as follows.

The comprehension of a text proceeds on several levels, the lowest of which is the level of single messages and the highest is the comprehension of the idea of the whole story. In the present paper we distinguish between two such levels, which we call, according to the tradition, the microlevel and the macrolevel of comprehension.

Sentence does not constitute any principal unit on neither of these levels. Although every text formally consists of sentences, from the point of view of the contents of the text its division into sentences is quite accidental. On the microlevel the operative units of comprehension are elementary messages. As the first step in the process of comprehension, real sentences of the text are decomposed into elementary messages. The corresponding units of the macrolevel that we consider in the present paper are called episodes. The main operation of the transition from the microlevel to the macrolevel consists in the attribution of integral meanings to the whole passages of the corresponding text - in the forming of episodes. The basis for this transition constitute (1) Generalized action or situation schemes (F-structures) and (2) rules for building episode structures and for describing possible sequences of episodes.

The process of the transition proceeds through the following stages.

1. Sentences are analysed into elementary messages. Every message represents some operation of certain kind, and

carrying out these operations results in knowledge structures that represent the events immediately described in the text.

2. These structures are matched to the generalised schemes F_1, F_2, \dots in the hearer's memory, and among these the most probable or suitable one is chosen, so that the events described in the text can be considered as the realisation (instantiation) of this scheme.

3. The chosen scheme F_1 is filled in with concrete data obtained from the text during the stage 1. As the result, the corresponding episode, EP_1 , is formed.

4. Using the rules that are connected with the scheme F_1 , the hypotheses are made about probable following events, departing from the episode EP_1 .

5. These hypotheses constitute the context directing the interpretation of the events described in the following (not necessarily immediately following) text as the instantiation of some of the predicted schemes.

S i s u k o r d

Paul A l v r e,	Kontamineerunud <u>de</u> -mitmus	3
Sirje R a m m o,	Noomen Põlva murrakus (Ainsus)	11
Huno R ä t s e p,	Eesti keele lihtlausete põhitüübid kontensiivse tüpoloogia vaatekohast	35
Henn S a a r i,	Verb ja tema moodustuspesad eesti oskuskeeles	51
Ülle U s t a l,	Perfekti kasutamise semantilistest tingimustest tänapäeva eesti keeles	80
Asta V e s k i,	Liitsõnad eestikeelse terminoloogia rikastamisel käesoleva sajandi I poolel	97
Haldur Õ i m,	Tekst ja selle mõistmine	106

Ученые записки Тартуского государственного университета.
Выпуск 574.
ПРОБЛЕМЫ ПО ГРАММАТИКЕ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА.
Труды по эстонской филологии.
На эстонском языке.
Резюме на русском и английском языках.
Тартуский государственный университет,
ЭССР, 202 400, г.Тарту, ул.Пялсона, 14.
Ответственный редактор Х. Рятсеп.
Подписано к печати 8.09.1981.
МВ 03792.
Формат 30х45/4.
Бумага писчая.
Машинопись. Ротапринт.
Учетно-издат. листов 7,39.
Печатных листов 7,75.
Тираж 300.
Заказ № 825.
Цена 1 руб. 10 коп.
Типография ТГУ, ЭССР, 202400, г.Тарту, ул.Пялсона, 14.